

ÉRTEKEZÉSEK

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TIZENNEGYEDIK KÖTET

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PAUER IMRE és FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

3 136 02

TARTALOM

---

1. A jogtalanság mint a büntetendő cselekmény ismérve. Székfoglaló értekezés. *Finkey Ferencz* 1. tagtól.
2. Az ősember kritikai méltatása. Székfoglaló értekezés. *Platz Bonifác* 1. tagtól.
3. Interpretatio és szokásjog a római jogban. *Kiss Gézá*tól.
4. Visszalépés a kísérletől, eredményelhárítás és jóvátétel. Székfoglaló értekezés. *Angyal Pál* 1. tagtól.
5. Az északamerikai büntetőjog mai vezéreszméi és reformintézményei. *Finkey Ferencz* 1. tagtól.
6. A római obligatio fogalmilag véve. Székfoglaló értekezés. *Farkas Lajos* 1. tagtól.
7. A szövetkezetek alapelve. *Dr. Galovits Zoltán*tól.
8. Jogállam. *Balogh Arthur* 1. tagtól.
9. A paläolith ember. *Platz Bonifác* 1. tagtól.
10. Egyén és társadalom. Székfoglaló értekezés. *Dr. Giesswein Sándor* 1. tagtól.

Az I—IX. füzetet szerkesztette *Pauer Imre*, a X. füzetet *Fejérpataky László*.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A M. TUD. AKADEÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

OSZTÁLYTITKÁR.

XIV. KÖTET. 10. SZÁM.

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM
(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

DR. GIESSWEIN SÁNDOR

LEV. TAG

(FŐLÖLVASTATOTT A M. TUD. AKADEÉMIA 1914 DECEMBER 7-IKI ÜLÉSÉN)

Ára 1 kor. 50 fillér.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
1915

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

(SZÉKFOGLALÓ)

DR. GIESSWEIN SÁNDOR

LEV. TAGTÓL

FELOLVASTATOTT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁBAN 1914 DECEMBER 7-ÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

MOLNÁR JÓZSEF ÉS KNYÓ

ELŐSZÓ

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

A KÖNYV TARTALMA

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM.

BEVEZETÉS.

Az ember az állam ellen (the Man versus the State), ezen a címen írta meg Herbert Spencer állambölcseleti essay-jét,¹⁾ melyet azzal a mondattal vezet be, hogy sokan azok közül, a kiket liberálisoknak tartanak, tulajdonképen új típusú Toryk.

A modern sociologiai irodalom sok termékének parallelként azt a címet lehetne adni: az ember, illetve az egyén a társadalom ellen, vagy pedig a társadalom az egyén ellen, s azzal lehetne bevezetni, hogy sokan azok közül, a kik magukat individualistáknak tartják, tulajdonképen socialisták és a kik socialista színezetben tűnnek föl, nem szűnnek meg individualisták lenni.

Az egyént a társadalommal, vagy az individualismust a socialismussal, az egyéni tevékenységet a collectiv működéssel ellentétbe hozni, — mint Eugène Fournière mondja, — oly mélyen gyökeret vert előítélet, hogy csaknem vakmerőség ellene állást foglalni.²⁾ Pedig egyén és társadalom, individualismus és socialismus oly kölcsönös vonatkozások, mint pl. polgár és állam, melyek egymást tételezik föl.

A társadalmi élet ugyanis két heterogén erőnek eredőjeként alakul ki, mely erők, bár egymással ellentéteseknek látszanak, tulajdonképen egymást tételezik föl, úgy hogy az

¹⁾ Először a Contemporary Review 1884, évi febr., április, május, június és júliusi füzetében jelent meg.

²⁾ E. Fournière, Essai sur l'Individualisme. Paris 1900. Bevezetés.

egyiknek megsemmisítése a másiknak megsemmisülését vonná maga után.

Ezek a társadalmi összetevő erők, melyek úgy állanak egymással szemben, vagy helyesebben egymás mellett, mint a mágnesség kétféle polaritása, vagy a villamosság kétféle fajtája, az individualis és socialis irányzat.

Az egész emberi élet, de viszont a társadalmi fejlődés is abból a kölcsönhatásból alakul ki, melylyel egyrészt az egyén a környezettel szemben magát érvényesíteni, másrészt pedig ahhoz alkalmazkodni törekszik.¹⁾

Lehet, hogy e két irányzat parallelismusa hely és idő szerint változik, hogy hol az egyiknek, hol a másiknak hatása erősebb. De általában az ily kilengések — egyik vagy másik oldalra — mindig megint az egyensúlyt keresik, illetve a másik oldalra való kilengést idéznek elő. A régi Hellasban Spárta az ő szigorú fegyelmezettségével volt a socialis irányzatnak, Athén pedig az ő szabadságszerető demokráciájával vagy önérzetes oligarchiájával az individualis irányzatnak a képviselője. S e két város-állammal egyetemben az általuk képviselt irányzat is vetélkedett a hegemoniáért. Róma őskora patriarchalis szervezetével szintén a socialis irányt tolta előtérbe, míg a puni háborúk után a kapitalista rendszer az individualismus irányzatát erősítette meg, melyet a Caesarok idejében mindinkább socialis irányzat váltott fel, a melynek a kereszténység ideális tartalmat adott.²⁾

¹⁾ L. Bernheim, Lehrbuch der histor. Methode in der Geschichtsphilosophie 4. Aufl. 1903. 629. l. »Ist doch gerade das Widerspiel zwischen dem Triebe des Menschen, sich der Umwelt gegenüber zu behaupten, durchzusetzen, und dem Triebe, der Umwelt durch Mitteilung, Anpassung, Unterordnung sich hinzugeben, eine der Grundmächte alles menschlichen Lebens«.

²⁾ L. Eucken, Die Lebensanschauung der grossen Denker 1907. 7-te Aufl. 213. l. (Sz. Ágostonról). »Der Seelenzustand des Individuums, das moralische Befinden des inneren Menschen wird zum Hauptproblem des Lebens und zum Kerne alles Geschehens: indem das Menschenwesen mit Gott wie ein Ich mit einem Du verkehrt, wird sein Tun unermesslich erhöht; es entsteht eine Geschichte der Seele, und diese Geschichte drängt alles übrige, auch die merkwürdigsten und erschütterndsten Ereignisse, in die Peripherie des Daseins.«

A népvándorlás ennek helyébe az önálló törzsek és népek anarchikus individualismusát hozta, mely azonban a kereszténység befolyása alatt erősen fegyelmezett socialis irányzatba ment át, melynek a művészetben a gotika, az ő harmonikus kimértiségevel, a gondolkodásban Sz. Tamás bölcsellete az ő mintaszerű rendszerességével, a gazdasági és socialis életben a czéhrendszer, a költészetben Dante az ő magas és méltóság-teljes szárnyalásával méltó képviselői.¹⁾ Ez utóbbi azonban már átmenet ahhoz az individualista irányzathoz, mely a Renaissance-ban kifejezést talált, a midőn fölélenkült Athén és Róma művészetének nemes harmoniája, az egyéni érvényesülés genialis, de közben drastikus és kíméletlenküli megnyilvánulásával.

Az emberi szellem egyéniségének erejével széttörte a régi konvencziók kereteit s míg egyrészt a tudományok és művészetek terén Erasmus és Leonardo da Vinci, — hogy csak a legnagyobbakat említsem — a görög-római classicismus inspiratioja mellett új pályákat nyitnak meg, addig a Scaligerik, Sforzák, Borgiák politikai rendszerükben az erkölcsi fogalmak korlátait döntik le, minek Macchiavelli az ő irataiban mintegy sanctiót kíván adni. Az individualismusnak a hagyományos elleni küzdelme Európa északi felében a vallási térre átcsapván, a reformatióban nyert kifejezést.

Ezt az individualistikus kilengést követte megint a baroknak és rokokónak a hagyományoshoz vonzódó, nem minden alakoskodástól ment korszaka, mely ugyancsak a művészetek terén a hajlékony és síma vonalakat kedvelte. Ennek a politikai téren nyilvánuló absolutistikus irányzatával szemben a XVIII. századnak erősen individualistikus bölcsellete vette föl a harczot, a melynek a gyakorlati életben a franczia forradalom volt a megnyilatkozása. Ezt megint a restauratio és Biedermaier-korszaknak a romanticismussal rokonszenvező sentimentalis hajlama váltotta föl, melyben a collectivista hagyományos felfogás az ellenkező oldalra való kilengést eredményezett.

¹⁾ A középkor socialis irányzata mellett azonban meg tudott félni az egyéniségnek a méltatása. V. ö. W. Sombart, *Der Bourgeois*, 1914. 22. l.: »das höchste Ideal jener Zeit, wie es das wundervolle System des hl. Thomas in seiner letzten Vollkommenheit durchleuchtet, ist die in sich ruhende und aus ihrem Wesenskern zur Vollendung aufsteigende Einzelseele«.

Eközben a capitalistikus bourgeois-liberalismus újból az individualista irányzatot tolta előtérbe, melynek első nyilvánulása a júliusi, a második pedig a februári forradalom volt. Ennek a reakciója volt aztán az a socialis irányzat, melynek ébresztő harsonája a Kommunista manifestum, gyakorlati megnyilatkozása pedig az internationale megalkotása volt. A mult század hetvenes éveitől kezdve ez az irányzat kezd mindinkább tért hódítani, befolyása alatt áll nemcsak a társadalmi és politikai élet, hanem irodalmunk, művészetünk, gondolkodásunk, szervezkedésünk menetét is ez határozza meg.

Természetes dolog, hogy e rhythmikus hullámzások nem minden kulturnemzetnél lépnek föl egyidejűleg szemmel látható alakban, s azután figyelembe kell venni, hogy a gyakorlati életnek minden kilendülését már előzetesen a szellemi világ eszméinek fölszín alatt való mozgalma vezeti be.

E kilendülések azonban egyes ideiglenes kísérleti közületektől eltekintve, mindig eléggé szűk körben mozognak, mondjuk néhány fokon belül jobbra s balra, az abszolút individualista és socialista irány felé.

A valóságban elemeire teljesen felbontott, tehát abszolút individualista alapon felépített társadalmi szervezet — mint *contradictio in adjecto* — el sem képzelhető, s az egyéniséget teljesen felszívó abszolút socialista alapon felépült társadalom, ha elképzelhető is volna, az emberi természet mostani karaktere mellett meg nem alkotható. Mert azok a kísérletek, melyeket főként Amerikában, erősen socialis elvek alapján alakítottak (Jezsuita reductiók, Ikária, Oneida stb.), még nagyon távol állottak az abszolút socialistikus elvtől s idővel mind több engedményt voltak kénytelenek tenni az individualismusnak.

Mindannak daczára az elméletben, társadalombölcseleti rendszerek kigondolásában, vagy a jövő ideáljainak megalkotásában sociologusaink nemcsak a két véglet között mozognak, hanem egyesek tényleg a szélső végletekig elmennek, s míg Comte szerint az egyéniség pusztá abstractio s Durkheim Palante-nak »*Les antinomies entre l'individu et la société*« című dolgozatát doktori értekezésül azért nem fogadja el, mert a thesis egyik tényezője — az egyéniség nem létezik, addig mások csak az egyéniséget tartják valóban létezőnek. (Quetelet.) Míg az

egyiknek az ideálja az, a mit Maeterlinck *esprit de la ruche*, méhkas-szellemnek nevezett el, a meggondolás nélkül, ösztön-szerűleg socialisan gondolkozó és cselekvő ember, a kit csak egy tudat és egy cél vezet, a közületnek, a társadalomnak java és haladása, addig mások — pl. Stirner, Nietzsche, Le Dantec — az abszolút egoismusban találják az igazi emberi ideált, sőt az egyedüli jogosult társadalmi erőt.¹⁾

S ehhez képest az egyéniség történelmi mérlegelésében is egymás mellett találjuk egyrészt a hősök imádását (hero-worship) — mint mérsékelt formában Carlyle-nél, abszolút mértékben Nietzsche-nél — és a másik oldalon az egyéniségnek teljes lekicsinylését, mint pl. Tolsztojnál. Azt az imádatot azonban, a melyvel Nietzsche Napoleonnak mythizált alakját illeti, hatalmasan lefokozhatná az, a mint Napoleon önmaga ítéli meg a saját tevékenységét. »Az igazság az, így szól a szent-ilonai remete, hogy én magam sohasem voltam ura az én mozdulataimnak; sohasem voltam valójában egészen a saját énem. Lehetett többféle tervem; de azért nekem sohasem volt meg a szabadságom, hogy azokat végbevigyem. Én ugyan tartottam a kormányt, de bármily erős volt a kéz, a rögtön felcsapódó sok hullám még jóval erősebb volt és nekem volt annyi eszem, hogy inkább engedjek nekik, mint hogy makacs ellenállás folytán felboruljak. Én tehát sohasem voltam igazában a saját uram, hanem inkább engem kormányoztak a körülmények; és pedig annyira, hogy midőn fölemelkedésem elején, a Consulatus idejében, igaz barátaim és meleg párthíveim, legjobb szándékuk szerint és miheztartásuk végett, kérdezték tőlem, hogy mely cél felé törekszem? én mindig azt feleltem nekik, hogy én ezt nem tudom. Őket ez meglepte, talán duzzogtak is emiatt, de én az igazat mondtam meg nekik. Később, a császárság-

¹⁾ F. Le Dantec, *L'égoïsme base de toute société*. P. 1912. 63. l. »La vie est un acte absolument égoïste, et l'être vivant est en lutte contre l'univers entier, dans lequel il ne conserve sa place qu'au prix de triomphes incessants... l'être vivant est seul contre tous, il est l'ennemi de tout ce qui n'est pas lui.« Ha Le Dantec szavai szerint (i. m. 139. l.) »un véritable altruiste mourrait incontinent« — úgy viszont azt is mondhatjuk, hogy a pur et simple egoista, mint az emberi társadalomtól teljesen elszakadt atom, szintén nem tudna megélni.

idejében, a mikor az érintkezés kevésbbé bizalmas volt, soknak arczán ugyanazt a kérdést véltem leolvashatni s én nekik csak ugyanazt a választ adhattam volna. Mert én sohasem voltam cselekedeteim ura, minthogy sohasem voltam olyan ostoba, hogy az eseményeket az én rendszerem szerint akarjam csavarni, hanem ellenkezőleg, az én rendszeremet az események alakulásai szerint igazítottam be.«¹⁾

Napoleon álláspontja ugyan nem egészen determinista, mert ő akarva és cél tudatosan volt alkalmazkodó. Nem szabad továbbá elfeledni, hogy e szavakat a már lehanyatlott hős mondja, kinek volt oka, hogy nyugtalankodó lelkiismeretét csitítgassa, s a ki e kijelentéssel talán egyszersmind a történelem ítélőszéke előtt is igazolni kívánta magát. De azért lehet valami igaz Herbert Spencer felfogásában is, hogy a legtöbb esetben nem azok az utókor hálájára érdemes tevékeny szellemek, kiket mi a tettek embereinek tartunk, hanem a tudományos kutatók és művészek, kik oly eszmékért lelkesednek és dolgoznak, melyek igazában a világot mozgatják.

Igaz ugyan, hogy az ember egymagában, még a legnagyobb és leghatalmasabb is, minimalis lénynek látszik azokkal az erőkkel szemben, melyek őt akár a természetben, akár a társadalmi kötelékben körülveszik. Talán ép innen az a vélemény, hogy az egyes egyén mint minimalis tényező, nem is jöhet figyelembe. De ép a modern tudomány vezetett arra, hogy az infinitesimalis mennyiségekkel és tényezőkkel is számolnunk kell, s hogy csakis e tényezőknek bár lassú-lassú, de folytonos működése hozza létre azt a fejlődést vagy változást, melyet azelőtt rögtöni eruptio, vagy kataklyσμα hatásának tekintettek. A társadalmi életben, ép úgy mint a természetben, nincs *quantité négligeable*, s a ki az egyéniségnek, akár a legkisebb egyéniségnek a létezését és működését figyelmen kívül hagyja, az sohasem fog a társadalmi jelenségek mélyére hatolhatni.

A physikai környezet, az egyén átörökölt faji karaktere, a psychikai befolyások, a socialis körülmények száz meg száz tarka fonállal veszik körül a fejlődő egyéniséget, melynek kiala-

¹⁾ Napoleon, Correspondance, tome XXXII. 303. l. s k.

kulása ép attól függ, hogy mily mértékben és minő forma szerint szedi össze a szálat a sors fonószekén.

E befolyások hatóerejét a legváltozatosabb értékelés szerint ítélték meg, sokszor, azt mondhatjuk, téves általánosítással és tévesztő kizárólagossággal.

A sociologia terén, úgymond Vacher de Lapouge, mindig gyanuval kell fogadni az egyszerű formulákat és nevezetesen az anthroposociológiának annyiféle különböző szempontot és ismeretkört kell figyelembe vennie, hogy a ki csak az egyikből vagy másikból meríti adatait, az csaknem bizonyosan téves következtetésekre jut.¹⁾

Azért kívánjuk a sociológiának az egyén és társadalom viszonylatára vonatkozó elméleteit — a physikai környezet és faji karakter, a társadalmi élet psychikai befolyásai és a socialis viszonyok szempontjából — külön-külön vizsgálatunk tárgyává tenni, hogy kellő értékelésük és összegezésük alapján úgy az individualis, mint a socialis kölcsönhatások helyes egyenletét beállíthassuk.²⁾

¹⁾ V. de Lapouge, *Race et milieu social*. P. 1909. 231. l.

²⁾ Az egyénnek és a collectivitásnak viszonyát büntetőjogi szempontból tárgyalja dr. Angyal Pál, a Tömeg büntettei, Budapest, M. Tud. Akad. 1905. Álláspontját a következőkben foglalja össze: »Részemről azt vitatom, hogy a büntetendő cselekmény összetett jelenség, melynek létrejötténél jelentős szerepet játszanak ugyan az egyént befolyásoló belső (faj, jelleg, kor, nem, öröklött tulajdonságok, somatologiai és psychologiai rendellenességek stb.) és külső (éghajlat, évszakok, táplálkozás, alkohol stb.), valamint ez utóbbiak között különösen a socialis (családi állapot, foglalkozás, gazdasági helyzet, városi vagy falusi élet stb.) tényezők, de a melyek léte végeredményben az emberi akarattól függ«. I. m. 6. s 7. l.

I. FEJEZET.

A földrajzi milieu és a faji karakter.

A régiek között az orvostudomány atyja, Hippokrates volt az, a ki rámutatott az éghajlatnak nagy befolyására az emberek testi és lelki tulajdonságainak kialakulásában. Szerinte főként az időjárás váltakozása játszik fontos szerepet, mert oly lelki megrázkódtatásokat idéz elő, a melyek azután az indulatokra vannak befolyással. Szóval, modern terminológiát használva, az időjárás differentiációja az emberek testi s lelki differentiációját eredményezi.¹⁾ A klimatikus milieu befolyása nem volt egyebekben ismeretlen a görög és római történetírók előtt sem, bár hozzátehetjük, egyikük sem fogta ezt föl determinisztikus értelemben.

Tulajdonképen azonban Ibn Kaldun XIV. évszázadbeli arab történetíró volt az, ki a milieu elméletét egész részletességében és bizonyos tudományos módszer alapján tette fejtegetése tárgyává az ő nagyobb történelmi művéhez írt prolegomenáiban, melyben behatóan foglalkozik azzal a befolyással, melyet az éghajlat és földrajzi fekvés az emberek és népek szokásaira, életmódjára, intézményeire és gazdasági viszonyaira gyakorol.²⁾

Ugyanezt tette két századdal később Franciaországban Bodin s aztán Montesquieu, Németországban Herder.

Észleleteikben sok igazság van, de sok fél igazság, a mi természetes is akkor, ha a történelmi fejlődés többi tényezőit nem veszik figyelembe egy jelentékeny, de nem kizárólagos

¹⁾ V. ö. Hornyánszky Gyula A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, M. T. Akadémia kiad. 1910. 261—319. l.

²⁾ Notices et extraits des manuscrits de la Biblioth. Nat. Vol. XIX. Prolegomènes historiques d'Ibn Kaldun. Paris 1857.

tényező működése mellett. Ugyanez áll a földrajzi milieu újabb favorizálóinál, mint pl. Buckle Tamás, Hippolyte Taine, vagy pláne a francia Mongeolle elméleteiről.¹⁾

Talán legszellemesebb képviselője e milieu elméletnek Hippolyte Taine, a ki az ő ragyogó stilusával szinte kész elhittetni velünk, hogy az a szelíd kék azúrérg, mely Hellas dombjai fölé örökké derült mosolygással borul s a tenger színében visszatükröződik, a föld geographikus alakulása számos öbleivel, melyek partjairól a szem már megint áttekinthet a szomszédos szigetre, hogy a sík róna, domb és hegyvidék kedves változatossága, Attika, Arkádia és Thessalia ligetei, mezői, bércei, hogy mindez a mosolygó természet ily szűk helyre összpontosítva az a talaj, a melyből Homerosnak, Pindarosnak, Aischylosnak, Sophoklesnek, Peisistratosnak, Pheidiasnak, Praxitelesnek, Herodotosnak, Thukydidesnek ki kellett sarjadzaniok, hogy a Parthenon és Erechtheion nemes és harmonikus formái itt úgy termettek, mint a pálmák a Nilus partján.

De, ha nem állapodunk meg a régi Hellas történelmi atmosphaerájában, ha azután szellemünkben tovább siklunk a későbbi századok folyamán, nem kell-e csodálkozva kérdeznünk, hogyan tudott ugyanazon a talajon a byzantinismus, az ő egészen más irányú culturájával nagyra nőni, hogyan tudtak jönni, a századok hosszú sorain generációk, kik érzéketlenül tudtak elhaladni a mult magasztos emlékei előtt, kik azokat romokba hagyták dőlni, vagy épen barbár módon segítettek a természet bomlasztó munkájában.

A mit Taine nem tett meg, és nem is tehetett meg, hogy tételét szigorúan bebizonyított igazsággá emelje, az, hogy nem tudta nekünk megmutatni azt a Homerost, azt a Pindarost, azt a Pheidiaszt, vagy Praxitelest, azt a Parthenont vagy Erechtheiont, a kit s melyet a mai Hellas talaja produkál. Igaz, hogy a physikai milieu kivül a faj és az időpont (moment) tényezőit is figyelembe veszi, nála az egyéniség mégis elsősorban reflectáló tükör — s gondolatai, érzelmei, cselekedetei a környezet tükörképei. Igaz, hogy a tükörkép hűsége és határozottsága függ a tükör minőségétől is, de a teljes decadentia

¹⁾ Mongeolle, Problèmes de l'histoire. 451. l. kk.

torzképeit a megromlott faj theoriája sem tudná megmagyarázni.¹⁾

S a bizonyításnak ugyanazzal a félszegségével találkozunk ott, a hol az egyéniség kialakulását egészen és kizárólag a faji jelleg produktumának tüntetik fel. Gobineau-nak sok tekintetben érdekes könyve,²⁾ mely az egész történelmi fejlődést a fajok jellegéből és keveredéséből vezeti le, sok túlzása és önkényes tételei mellett is, iskolát csinált. Houston Stewart Chamberlain több pontban az ő nyomdokain jár, sőt Renan is Israel népének történetében, a földrajzi milieu mellett kifejlődött faji jellegben és gondolkozásban véli megtalálhatni a történelmi fejlődés és az egyéni tevékenység kulcsát. Csakhogy ő is elmulasztotta azt, a mit Taine; nem tudta megmutatni sem Palaestina földjén, sem a modern zsidóság vagy akár a sémitaság faji complexumában a mai Izaiásokat, Ezechieleket, Jeremiásokat. A pusztá jellege, melyből Renan szerint a Beni-Jisrael gondolatvilága és faji jellege kialakult, nem nagyon változik, akár Arábiában, a Szaharában, a Gobi sivatagában szemléljük, mégis ez a hullámzó homoktenger untató és elbájoló egyhanguságával nem mindenütt volt ugyanazzal a nevelő, szellemfejlesztő hatással, — miként a mi Alföldünk rónái is csak egy Petőfit tudtak termelni.

Psychologiai analysissal kibogozhatjuk az ember szellemi világából azokat a benyomásokat, melyeket ő reá közvetlenül, vagy őseinek számtalan sorozatán át közvetve, az őt környező természet tett, sebben úgy Taine-nek, mint Renannak és Chamberlainnek vannak érdemeik, vannak nagyértékű észleleteik, de azonnal a félszegségek labirintusába tévednek, mihelyest ezeket általánosítják s az ő egyszerű formulájukkal akár az egyénnek, akár a népléleknek kialakulását szükségeszerű szabályossággal megconstruálni törekcsenek.

Az átöröklés egyénalkotó tényezőjét a lehető legnagyobb

¹⁾ V. ö. Zsilinszky Mihály, Taine Hippolyt Adolf mint történetíró. Budapest, M. T. Akad. kiad. 1895. 20., 21., 23. l.

²⁾ Gobineau, Essai sur l'inégalité des races humaines, Paris 1853—55. négy kötet. Gobineau művével foglalkoznak újabban R. Dreyfus, La vie et les prophéties du comte de Gobineau. Paris, és L. Schemann, Gobineaus Rassenwerk. Stuttgart 1910.

kizárólagossággal Galton és Ribot¹⁾ emelték ki; mindketten, miként Lester Ward megjegyzi, föltétlenül hisznek az átöröklés mindenhatóságában.²⁾

Bármily elismeréssel legyünk is azon érdemek iránt, melyeket e tudósok becses adatok egybevetése által a tudomány előbbvitale érdekében szereztek, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a szavakat, melyeket a természettudományok egyik érdemes nestora, Alfred Russel Wallace, egy nemrégiben megjelent művében mond: »A szerves lények fejlődésének tanulmányozása körül bizonyára egyik részletbe sem csúszott bele annyi tévedés és félreértés, mint az átöröklés természetének és hatáskörének megállapításánál. És sajnos, ezek a félreértések nemcsak a legtöbb fejlődéstani népszerű íratban lelhetők fel, hanem tudósoknál, a biológia specialistáinál is. Ez a tárgy pedig azért oly fontos, mert magában foglalja azt a kérdést is, vajjon a környezet hatásai, belefoglalva a nevelését és trainingét is, az így átídomított egyénekről átszállanak-e utódaikra; vajjon azok cumulativ természetűek-e vagy sem.«³⁾

E kérdésre nézve Wallace azt tartja, hogy azok a jellegzetes tulajdonságok, melyeket a szerves lény a világosság, meleg, szél, nedvesség stb. behatása alatt élete folyamán szerez, aránylag igen csekélyek, és hogy már csak azért is fölötte nehéz megbizonyosodni, vajjon azok az ivadéokra átszállanak-e, mert a gondos és hosszú időn át folytatott észleletek hiányával vagyunk. »Az emberi nemre vonatkozólag azonban — így szól tovább — sok író gondolkozás nélkül az erőnek vagy bizonyos ügyesség-

¹⁾ Ribot, L'hérédité psychologique. (1. éd. 1873. 2. éd. 1882. 3. éd. 1887.)

²⁾ Lester F. Ward, Applied Sociology, a treatise out the conscious improvement of society, 1906. 123. l. »In many respects Ribot goes even farther than Galton, and he seems to share with him that unlimited faith in the omnipotence of heredity.« W. Sombart is nagy jelentőséget tulajdonít a faji karakter befolyásának, s magát e tekintetben mint *Rassen-theoretiker* és *Blutsgläubiger* mutatja be. Der Bourgeois 281. l.

³⁾ A. Russel Wallace, Social environment and moral progress. London és New-York 1913. 103. l. — Biológikus szempontból állást foglal a Lamarck-Spencer-féle átöröklési elmélettel szemben Weismann, Neue Gedanken zur Vererbungsfrage. Eine Antwort an Herbert Spencer, 61. 62. l. L. Eug. Rignano, Sur la transmissibilité des caractères acquis. Paris 1906. 159. l.

nek átörökléséről beszél oly családokban, a melyekben ugyanazt a mechanikai munkát vagy művészetet nemzedékről nemzedékre átmenőleg gyakorolták, pl. az indiai kasztoknál, bársemmi nyoma sincs annak, hogy ez valami progressiv előhaladást eredményezne (progressive improvement)«

Szóval a cumulativ hatás nem látszik meg, a minek pedig meg kellene lennie, ha maga az ügyesség, és nemcsak a természetes rátermettség átöröklődnék.

»Azok a gyermekek, kik rátermettséggel bírnak, — folytatja Wallace, — természetesen követik szülei foglalkozásmódját, de arra nézve nincs semmi bizonyíték, hogy a természetes rátermettségen kívül mást is átörökölték volna.« A foglalkozáshoz való hajlandóságot nem lehet az átöröklés számlájára írni, ez sokkal inkább a már zsenge korban nyert impressióknak tulajdonítandó, — s ha a gyermeket már kis korában más környezetbe vinnék, bizonyosan egész más foglalkozásmódhoz érezne hajlandóságot. Különösen áll ez pl. a zenéhez való hajlandóságnál. Vannak tényleg zenesz családok, — így pl. a cigányoknál, — de nem azért, mert ez az ügyesség a szülő-ről átszáll az ivadékra, hanem, mert a zene gyakorlatahoz szükséges érzékeny hallás a zsenge gyermekkorban nyert behatások által korán kifejlődik, sőt későbbben már nehezen fejleszthető.

»Vannak sokan, — így fejezi be R. Wallace e fejtegetését, — a kik mintegy megütköznek azon, ha azt állítjuk, hogy a nevelés és fegyelmezés hatásai nem öröklődnek át, s azt vélik, ha a dolog csakugyan így állana, oda volna minden reményünk, hogy az emberiség előrehaladjon (improvement of the race); de ha a dolgot közelebbről megvizsgálják, beláthatják, hogy ha a nevelést a legtágabb értelemben vesszük, vagyis ha az otthonnak, az üzleti életnek, a nemzeti életnek s a nagyvilág folyásának hatásait vesszük, akkor, ha ezek csakugyan átöröklődnének, az valóban nem nagy reményekkel bízhatná az emberiséget, s nincs ennek világosabb bizonyítéka, mint az a tény, hogy nem vagyunk sokkal rosszabbak annál, a mik vagyunk.«¹⁾ Hasonló módon ítéli meg az úgynevezett somatogén szellemi tulajdonságok átöröklésének kérdését Weismann és Schallmayer.²⁾

¹⁾ I. m. 111. l.

²⁾ Dr. Wlth. Schallmayer, Vererbung und Auslese im Lebenslauf

Nagyfontosságú dolog, hogy ennek a két physikai tényezőnek, a földrajzi milieunek és a faji karakternek az egyéniség kialakulására való befolyását, értékük szerint helyesen beállítsuk. Nem szabad azokat sem túlbecsülnünk, sem pedig kicsinyelnünk. Mindezt azonban csak igazán heuristikus módon nyert adatok segítségével érhetjük el. Szükségünk volna e czélból annak a munkának a kiterjesztésére, melyet Odin, a szófiai egyetem tanára a francziául beszélő világ körére szorítkozva, de itt is csak az irodalmi működést véve figyelembe, kidolgozott. Ha majd a művelt világ minden nemzetének szellemi élete mindennemű nyilvánulásában (írók, tudósok, művészek, államférfiak, kereskedelem, stb.) ily képből áll előttünk, akkor nyerünk csak általános tájékozást arra nézve, hogy mely tényezők azok, és mily mértékben érvényesülnek, a melyek az egyének, és általuk a nemzet szellemi életének fejlesztését előmozdítják.

Odin könyvében : »Genèse des grands hommes, gens de lettres français«,¹⁾ öt századon keresztül 6382 francia nyelvű írónak, kik 1301 és 1825 között születtek, életrajzi adataiból statistikai táblákat állított össze, melyek betekintést engednek abba, hogy minő körülmények járultak hozzá szellemi fejlődésük kialakulásához. Odin a környezet hétféle fajtáját különbözteti meg, s eszerint 1. a physikai, 2. az ethnologiai ; 3. a vallási ; 4. a helyi ; 5. a gazdasági ; 6. a socialis és 7. a nevelési környezet hatását vizsgálja és illusztrálja.

Minket e pontnál most Odin könyvének két részlete érdekel, — a többiekre majd annak helyén fogunk hivatkozni, — t. i. a földrajzi és faji befolyásokra vonatkozó adatai. A tehetségek földrajzi elosztásáról Odin táblái a következő képet adják. A száz-ezer lakos alapszámhoz viszonyítva a francziául beszélő világ így oszlik meg : első helyen áll Genf 196 arányszámmal, azután jön a Szajna département — Párisal —, melynek arányszáma

der Völker. Jena 1903. 73. l. »Eine Vererbung funktionell erworbener Fähigkeiten braucht also in allen diesen und ähnlichen Fällen durchaus nicht angenommen zu werden.«

¹⁾ A mű teljes címe : A. Odin, Genèse des grands hommes, gens de lettres français. T. I. Paris 1895. T. II. Tableau chronol. de la littérature française, liste de 6382 gens de lettres français, accompagnée de 33 tableaux et de 24 planches hors texte. Lausanne 1895.

123, utána nagy esés észlelhető, Bouches-du-Rhône — Marseille városával — már csak 42 arányszámot mutat föl. Az országos átlag 18, a mi annyit jelent, hogy Franciaország, jelenlegi lélekszámát véve alapul, öt századon keresztül minden 100.000 lakos után 18 íróat produkált. Ezen az arányszámon jóval alul maradnak Landes, Haute-Loire, Corsica, Creuse, Côtes-du-Nord (3—3), Belfort, Hautes-Pyrénées, Jura Bernois (2—2), Brabant vallon (1), Vallis (0).

Még áttekinthetőbb az a kép, melyet a tartományok szerint való csoportosítás nyújt. Itt Odin az irodalmi működés két kategóriája szerint osztályozza az írókat, külön felsorolván az irodalmi kiválóságokat. Franciaország irodalmi productiója ennél fogva így oszlik meg abszolút számokban és egy millió lakosság után fölvetett arányszámokban tartományok szerint :

Tartomány	Írók		Kiválóságok	
	abszolút szám	arány- szám	abszolút szám	arány- szám
Ile-de-France	1572	699	325	144
Francia-Svájcz	155	344	36	80
Provence	295	254	51	44
Orléanais	193	233	41	49
Bourgogne	188	207	33	36
Lyonnais	173	194	30	34
Champagne	175	186	30	32
Languedoc S.	191	166	32	28
Lorraine	240	161	30	20
Normandie	413	150	75	28
Franche-Comté	187	143	33	25
Touraine	207	130	35	22
Picardie	373	122	67	22
Guyenne E.	170	120	28	20
Berry-Nivernais-Bourbonnais	107	96	21	19
Guyenne O.	176	93	32	17
Saintonge-Poitou	149	87	24	14
Auvergne-Limousin-Marche	146	86	29	17
Savoie-Dauphiné	131	85	33	21
Bretagne	186	72	38	15
Francia Belgium	84	56	3	2
Languedoc N.	41	53	6	8
Gascogne	60	47	14	11
Corsica	5	26	1	5 ¹⁾

¹⁾ I. m. II. k. Tableau XV. Pl. IX.

Ha ezeket az arányszámokat egybevetjük a tartományok geographikus viszonylataival, azonnal belátjuk, hogy azok úgy a földrajzi fekvéssel, mint a földrajzi alakulatokkal absolute semmiféle vonatkozásban sem állanak. Az aránylag írókban legtermékenyebb tartományok, eltekintve a szomszédos Ile-de-France és Orléanais tartományoktól, nincsenek semmiféle összefüggésben; a Provence-ot a legterméketlenebbek közé tartozó Savoie-Dauphiné és Languedoc választja el az erősen termékeny Francia-Svájcztól. Találunk írókat termelő tartományokat sík és alpesi karakterrel, a legtermékenyebbek közül csak az egy Provence tengerparti, a tengerpartiak közül minden várakozás ellenére csak Languedoc S. és Normandie mutat föl közepes arányszámot, míg a többiek jóval a középén alul maradnak.

Odin gondos művének tehát megvan az az eredménye, hogy legalább a mi az irodalmi termelést és kiválóságot illeti. kimutatta azt, hogy az a földrajzi milieutól teljesen független. Sőt még a faj és anyanyelvi különbözőség sem volt akadályozó körülmény a francia irodalmi termékenységben; érdekes dolog pl. megtudni Odin adataiból, hogy a Basses-Pyrénées départementban melyben három népfaj, ú. m. a francia, baszk és catalan lakik, a kisebbségben levő baszk (kevésbé több egy harmadánál) 16 irodalmi embert produkált, míg a többségben levő francia faj csak 14-et. A francia-breton vegyes lakosságú megyékben pedig a legellentétesebb számarányokat nyerjük, így pl. Côtes-du-Nord départementban a francia rész 14, a breton pedig 4 íróst produkált, ellenben Morbihan départementban a bretonok 19 írója mellett csak egy a francia. Mindez, azt vélem, eléggé igazolja, hogy legalább ebből a szempontból vizsgálva a dolgot, a faji milieu befolyása épenséggel nem észlelhető.

E vizsgálatok teljesen igazolják Lester Ward szellemes megjegyzését a természetes milieu hatására nézve: a környezet átalakítja az állatot, de az ember át tudja alakítani a környezetet.¹⁾

¹⁾ L. Ward, *Outlines of Sociology*, New-York 1904. 81. l. — A fizikai milieu és a faji karakter helyes értékelését adja Xénopol. *La Théorie*

de l'Histoire. Paris 1908. 164. l. »*La race et le milieu extérieur* seront les éléments que l'on rencontrera à la base de toute histoire. Mais ces éléments ne feront que placer les jalons pour la direction qu'elle va suivre; que marquer la hauteur jusqu'où elle pourra s'élever; que lui imprimer la couleur particulière qui la teindra, mais sans exercer sur les faits qu'elle présente aucune action modificatrice.« Mindazonáltal ugyane fejezetben (V. Les facteurs constants de l'histoire) a faji elméletet, Finot-val szemben, némi félszegséggel védelmébe veszi, s midőn a magyarokról azt mondja, hogy a finn családhoz tartozó nyelvük a haladás akadályát képezi (182. l), teljesen lesiklik a tudományos kutatás és objectivitás talajáról.

II. FEJEZET.

A psychikai tényezők.

Az emberi egyéniség az ő kialakulásában folytonosan eszmei potentiák behatása alatt áll. S midőn mi ezeknek hatóerejét, energiáját vizsgáljuk, talán a legjobb mértéket a neveléstudomány észleleteiben, tapasztalataiban és elvi megállapításaiban találjuk, mert bizonyos tekintetben az ember egész életében nevelődik és viszont nevel.

Az eszmei befolyásolás, az idées-forces vagy eszme-energiák behatása az emberre a legerősebb az ifjúkorban. Ezt a psicológiai igazságot fejezik ki a Példabeszédek könyvének e szavai: »Köszöndés ez: az ifjú az ő útja szerint, midőn megvénül sem távozik el,«¹⁾ s ugyanezt állapítják meg a nagy római epikus szavai: »Adeo in teneris assuescere multum est«, és Horatius ismert mondása: »Quo semel est imbuta recens servabit odorem testa diu.« A neveléstudomány vagy helyesebben művészet pedig éppen a tervszerű és célzatos alkalmazása annak a psychikai befolyásnak, melynek az ember egész életében a környezet hatása alatt ki van téve. Arra a kérdésre tehát, hogy mily hatása van az emberi egyéniség kialakulására a psychikai tényezőknek, legelső sorban a paedagogus adhatna választ.

Különös dolog, hogy e téren is a legellentétesebb aprioristikus nézetek állanak egymással szemben, a melyeket ennél fogva a tapasztalati tényekkel kell kellő mértékükre leszállítani, s ezáltal kiegyenlíteni. Míg egyrészt az átöröklés mindenhatóságának hívei szerint — a kikhez H. Spencer is csatlakozik, — a nevelés eredménye, a mi a jellembeli tulajdonságokat illeti, alig több a semminél; addig a collectivismus hívei, bizonyos túlhaj-

1) Példab. 22, 6.

tott socialis idealismustól vezettetve, azt vélik, hogy céltudatos neveléssel új embereket, vagy új embertypust lehet létrehozni.

A mit Locke csak képletesen mondott, t. i. hogy a gyermeki lélek fehér lap, melyre a paedagogus van hivatva írni azt, a mit akar, azt Helvetius és újabban Durkheim és még inkább Draghicesco a szó szoros értelmében veszi. A nevelés — Durkheim szerint — az emberben új embert alkot, és ez az új ember mindabból van összetéve, a mi bennünk a legjobb, a mi az életnek értékét és méltóságot ad. Az átöröklés híveinek esetleges aggodalmait a következő kijelentéssel véli eloszlathatni: »A nevelés célja abban áll, hogy az individualis ember romjai fölött a socialis embert megalkossuk!«¹⁾

Ennél is tovább megy Draghicesco, a ki azt a tételt állítja föl, hogy a socialis viszonylatok complicatiójának az a közvetlen eredménye, hogy az átöröklés törvényét ellensúlyozza és lehetetlenné teszi a szerzett karakterek átöröklését. Azt véli Draghicesco, hogy az átöröklött tulajdonságok visszafejlődése szükségszerűleg bekövetkezik, és hogy az máris igazolható. Az ember — így szól — kezd mindinkább és fokozatosan *tabula rasá*-vá lenni. A civilizált embernek szerinte az volna a tulajdonsága, hogy hajlíthatóbbá és határozatlanabbá válik jellemében, simulékonyabb s alkalmazkodóbb lesz s mind kevésbbé domborodik ki benne a differentiálódás és egyéniség.²⁾

Nem tudom, a civilisatio áldásai közé kellene-e azt írunk, ha annak velejárója a szürke és határozatlan jellemek általánosítása volna? De a mennyiben Durkheim és Draghicesco elvi megállapításaikat a neveléstudományban gyakorlatilag alkalmaztatni kívánják, abból szinte azt kell következtetnem, hogy a paedagogiával a gyakorlat terén — talán a családi kör szorosabb homogeneitásának kivételével — alig foglalkoztak. Nem is volna kíváncsi dolog sem a culturát emelő tényező, ha a nevelés az egyéniséget tönkretenné, s az emberből a méhkas szelleme szerint való, kevésbbé gondolkozó, kevésbbé érző, hanem csak ösztönszerűleg cselekvő socialis lényt alkotna.

1) Durkheim, Pédagogie et sociologie, Revue de métaph. et de morale. 1903. 46. és 84. l.

2) Draghicesco, L'individu dans le déterminisme social. P. 66. l. k.

Hisz ellenkezőleg a modern paedagogia egyik diadala az individualis nevelés; a kellő culturalis fokozatnak általánossága mellett, ép az az individualis vonatkozású amerikai rendszer vált be egyszersmind a legnagyobb mértékben egységesítő és socializáló energiának. Az igazán socialis embert az öntudatos tevékenység alkotja, s nem a szokássá vált utánzás (*l'imitation-coutume*), mely G. Tarde rendszerének teszi ki alapját.

Bármily nagy elismeréssel legyünk is Tarde éles psycho-analyse iránt, s bármennyire tudjuk is értékelni azokat a fejtegetéseket, melyekkel Tarde az utánzásnak sociologiai fontosságát kimutatta, az utánzás nem mindig öntudatlan tevékenység, miként ő azt a következőkben összefoglalja: »*La société c'est l'imitation, et l'imitation c'est une espèce de somnambulisme.*»¹⁾ Midőn a gyermek, és a gyermekhez hasonlóan a primitiv népek, kiknek psychéje sok tekintetben gyermekes, a psychikai befolyások hatása alatt nevelődik, kijellemesedik és cselekszik, nem a hypnotikus suggestió öntudatlanságával teszi ezt, hanem bizonyos subjectiv önállósággal, mely természetesen annál nagyobb, minél fejlettebb az öntudatosság és az értelmesség kritikája. Az öntudatlan utánzás talán a legkorlátlanabb módon a nyelv elsajátításánál megy végbe, mindazonáltal itt sincs abszolút öntudatlanságról szó. A gyermek iparkodik azokat a hangcomplexumokat utánózni, melyeket hallószerveivel többé-kevésbbé tökéletlenül felfog, és beszélő szerveivel többé-kevésbbé tökéletlenül kiejt. S ugyanez az utánzás hozza csakugyan magával azt is, hogy e hangcomplexumokkal ugyanazokat a fogalmakat köti össze, a melyekre azokat vonatkoztatni tapasztalja.

Midőn a gyermek beszélni tanul, nemcsak gépiesen utánozza a hallottakat, hanem önállóan és öntudatosan egybevet, analogiákat képez, többé-kevésbbé nyelvet alkot. Minden gyermeknek úgyszólván megvan a maga nyelve, mely szóképzésében és jelentésében nem egyezik egészen a felnőttekével, sőt akárhányszor új szokat alkot, bizonyos hangcomplexumokhoz, melyek vagy tökéletlenül felfogott és visszaadott hangutánzásokból vagy pedig reflexhangokból származnak, öntudatosan a saját alkotta fogalmait csatolja.

¹⁾ G. Tarde, *Lois de l'imitation*. P. 97.

Nagyon tanulságosak e tekintetben azok a nyelvalkotási tünetek, melyeket H. Taine ¹⁾ és Preyer ²⁾ a saját gyermekeiknél s aztán másoknál is tett tapasztalatok nyomán följegyeztek. Ők e téren úttörők voltak; azóta mások is folytatják ezt a szülők számára kedves munkát, mely azonban a nyelvész, psychologus és paedagogus részére fölötte tanulságos anyagot szolgáltat.

Taine az ő észleleteit a következőkben foglalja össze: »A gyermek a hangcomplexumokkal oly fogalmakat köt össze, melyekkel mi nem is számolunk, önként általánosít, a mi megszokott kategóriáink keretén kívül is kalandozva. Néha nemcsak a szónak új jelentményét találja ki, hanem magát a szót is. Az ő szellemi életében többféle szótáranyag követheti egymást, régebben használt szavai eltűnnek s újak lépnek helyükbe. Egy és ugyanannak a hangcomplexumnak többféle jelentménye fölválthatja egymást. Sok, a gyermek által kitalált szó természetes hangmozdulatokból (tehát nem hangutánzásból) származik. Szóval a gyermek úgy tanulja meg a nyelvet, miként az igazi zenész a contrapunktot s a született költő a prosodiát.«

Preyernek igaza lehet, hogy a mit Taine természetes hangképzetnek tart, az lehet tökéletlen hangutánzat is, de azért általánoságban Taine tapasztalatait a különféle helyeken tett hasonló észleletek megerősítik. Különösen érdekes az az eset, melyről G. v. d. Gabelentz tesz említést. Egy gyermekről van szó, a ki saját alkotta nyelvében egészen spontán a sémi nyelvek ismeretes és nagyon genialis rendszerét alkalmazta, t. i. a mássalhangzókat mintegy változatlan gerincznek vette, a hangzókat pedig úgy változtatta, hogy minél nagyobb tárgyat akart jelezni, annál mélyebb hangzót vett alkalmazásba. A közönséges szék neve az ő nyelvében *lakeil* volt, a nagy széknek *lukull*, a babaszéknek *likill* volt a neve. Minden kerekdedséget *m-m* gyökérszó változataival jelölt. *Mim* a holdnak és a tányérnak a neve, *mom* vagy *mum* pedig a tálé, s a csillagoké symbolikus ismétléssel a nagy szám jelzésére: *mim-mim-mim-mim*.³⁾

¹⁾ H. Taine, Der Verstand. Autor. deutsche Ausg. I. 283.

²⁾ Preyer, Die Seele des Kindes. 9. Aufl. Leipzig 1912. III. Teil. IV. Kap. Entwicklungsgeschichte des Sprechens beim Kinde. 260—322. l.

³⁾ G. v. d. Gabelentz, die Sprachwissenschaft. 65. l.

A gyermek önálló nyelvképzésére vonatkozólag érdekes közleményeket hozott egyik kiváló paedagogiai közlönyünk is, melyben Endrei Gerzson Taine példája után a saját gyermekei nyelvfelélőésében észlelt tapasztalatait följegyzí.

Csak néhány, az önálló szóképzést illusztráló adatot említek föl. Kis fiacskám (Ferike) — így szól a tanár — 28 hónapos korában ilyen contaminatiót csinál: *tengericza* (tengeri + kukoricza). 29 hónapos korában az engem névmáshoz a következő ragokat teszi: *engemre* a. m. rám, *engemhez* a. m. hozzám. Ilyen szavakat csinál: *mezítlábozok* (= mezítláb járok), *ujságok* (= ujságot olvasok); 33 hónapos korában megint új és különös kifejezéssel áll elő: *bolond Rózázok*, úgy tesz, mint bolond Róza. 34 hónapos korban nem csekély öntudatra ébred, a mikor így szól hozzátartozóihoz: ha senki sem szeret, hát akkor *magam szeretem magamat*. Ugyanekkor a következő szót gyártja: már *elválasztékoztam* a hajamat, azaz választékot csináltam. 4 éves korában még így fokozza a *sokat*: én *sokabbat* láttam (analógia). 4½ éves korában csinálja a következő szót: *vidránczól*. Ez is contaminatio, talán a vidám + ficzánkol + ugrándozik szókból képezve. Azóta ez a szó a mi családunkban (a feljegyző tanár úréban) közkeletű lett. Egy ilyen példa is mutatja, hogy mikép terjedhetnek új szók. A *dirib-darab*-ból új szót képez: *diribol*. Minthogy a *motor* (automobil) szót a tükör analogiájára látja el a tárgyi raggal (t): *motrot*, azért mind a gyermekem így ragozza. Nagyon érdekes a következő analógia, mely képzés is nagy tekintélyre tett testvéreinél: az *alul* és *felül* analogiájára azt mondja: *levül* (lent) vagy így: *levülső* (lenti).

Másik gyermekének, Margit leánya, nyelvi fejlődésében szintén vannak figyelemreméltó és az előbbitől eltérő észleletek. 32 hónapos korában meglátja nagyatyja fényképét, a mire azt mondja: hogy ez a *nagyapa tükörje*. Az enyémre azt mondja: *tiem*. Analog képzések: *söröt*, *borot*, *anyjája*, *rájam* (rajtam), *tégemet* (engem). Érdekes a következő szóképzése, mely szinte csak analógia. Elfogja az udvarban lévő susztert és megkérdi tőle: Maga *suszterol*? (a kovácsol analogiájára). 3½ éves korában mondja: *hós ing* (havas, hófehér). A szemüveget *szemtükörnek* hívja. Ha a baba szőke haja fel van fésülve, azt mondja rá: *fel van szőkézve*. Új szót is alkot. Szeretlek, mert

nagyon *szeretős* vagy (= szeretetreméltó, analog képzés ad normam *szúrós* stb.¹⁾)

Hasonló érdekes szóalkotásokat közöl Preyer a német nyelvből, így az egyik gyermeknél *aufen* (ige) a. m. fölnyitni, *aussen* a. m. kivenni. Egy másik meg a szájpadrást *Zahnhim-mel*-nek nevezte el egészen magától alkotott szóösszetétellel s egy harmadik a *gehen* igéből önalkotta főnevet csinált, *die Gehe*, az út.²⁾)

Ennyi elég annak az igazolására, hogy az utánzás még a gyermeknél sem, és még a legutánzóbb természetű dolognál, a nyelvtanulásnál sem tisztán gépies, hypnotizálóan suggestiv folyamat. Azt lehetne ugyan mondani, hogy az analogia is egy neme az utánzásnak, azonban ez már combinációval járó folyamat, a mennyiben az egyik szónál észlelt viszonylatkifejezést egy másik hangcsoportra viszi át. Így keletkeznek az új szóképzések, melyek néha életképesek, máskor nem. Sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy ép a gyermek és a gondolkozásban hozzá hasonló primitív népek nyelve e tekintetben sokkal szabadabban mozog, nincs úgy kötve conventionalis formulákhoz, mint a már kialakult és pláne irodalmilag is művelt nyelv, nincs hagyománya, melyre ügyet kell vetnie. És ha van is sok hibás képzés, hogy úgy fejezzem ki magamat, nyelvi kísérletezés, némely ilyen új alkotás a gyermek vagy a nép nyelvén új gazdagodást, igazán természetes gyarapodást hozhat a nyelv életébe. Egy györmegyei földműves-ember ajkáról hallottam pl. egyszer ezt a pompás kifejezést *füvente*, a tengeriről mondotta, mely szerinte füvente (fúkorában, zsenge korában) szép volt, de a száraz ősz miatt elsatnyult.³⁾

Miként a beszédet, úgy az írást is utánzás által tanuljuk. De ez az utánzás sem olyan pusztán hypnotikus suggestio alatt végbemenő cselekmény. Itt is nagyban érvényesül az utánzó individualitása. Egy és ugyanannak a tanítónak a tanítványai

¹⁾ L. A Gyermek, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Közlönye. 1913. 9. sz. 524. k. II.

²⁾ Preyer i. m. 275. l. Egyéb hasonló példákat l. Ament, Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig 1899.

³⁾ L. Szinnyei, Magyar tájszótár s. v. *füventen*, *füventibe*, hasonló képzetek még *legénte*, sőt birtokragozva *legénted*.

százféleképen írnak. Talán merész dolog még arról beszélni, hogy a graphologia nyomán biztonsággal meg lehetne állapítani az individualis karaktert, de van annak alapja, hogy az írásból némi biztonsággal lehet következtetni az egyén temperamentumára és intelligentiájára.¹⁾ Kétségtelen, hogy vannak többé-kevésbbé kifejtett családi írásvonások. Nem mintha maguk az írásvonások volnának átöröklhetők, de az írásvonások bizonyos physiologiai sajátságoknak a függvényei, a mely sajátságokra egyes családokban meg kell lennie az átöröklésnek. Megjegyzendő, hogy az írásvonások e hasonlósága nem észlelhető mindig az egyenes leszármazottaknál, de sokszor a mellékágakon lép föl, gyakran oly esetekben, midőn psychikai befolyásról szó sem lehet, minthogy a rokonok egymástól távol laknak, és megtörténik, hogy nem is ismerik egymást.²⁾

Bár úgy a szorosán, mint a tágabb értelemben vett nevelésnél az egyik oldalon a példaadás, a másikon pedig az utánzás kétségkívül nagy szerepet visz, azért a nevelést magát mégsem lehet a Taine föltevése szerint való utánzási folyamatnak (procédé imitatif) tekintenünk; ellenkezőleg, a nevelés folytonos küzdelem az átöröklött hajlamok és psychikai befolyások között, s mindkettőnek erejétől függ, de meg azonkívül az egyéni karakter akaraterejétől is, melyet különben a nevelés által fokozni

1) Erre nézve igen érdekes kísérleteket tartalmaz A. Binet, Les révélations de l'Écriture d'après le contrôle scientifique. Paris 1906. Binet vizsgálatai eredményét a következőkben foglalja össz e: » Admettons que la graphologie du caractère, et en particulier de la bonté, peut s'amender, se perfectionner, égaler la précision à laquelle a déjà atteint la graphologie de l'intelligence. Espérons-le, mais confessons, que pour le moment, ce n'est encore qu'une lueur incertaine.« I. m. 249. l.

2) Erre nézve saját családukból regisztrálhatok egy esetet. Nekem volt egy távolabbi ágon való rokonom (Giesswein István piarista tanár), ki a 70-es évek végén halt meg. Igen szép, jellegzetesen szabályos írása volt. Nekem tanárom is volt, de nem tanultam meg tőle szépen írni. A kilenczvenes évek elején egy levelet kaptam keleti Magyarországból egyik városából; midőn a borítékra néztem, azonnal feltűnt az írás hasonlósága boldogult rokonoméhoz, s a levelet felbontván, csakugyan azt látom, hogy a levelet egy Giesswein nevű fiatal ember írta, a ki azt is közli velem levelében, hogy atyjától tudja azt, hogy öregatyjának testvére a nevezett Giesswein István tanár volt. A fiatal ember ezt az öreg nagybácsiját sohasem látta, hisz talán ez már nem is élt, midőn a fiú született.

lehet — s ép ebben találjuk a nevelés legfontosabb feladatát — hogy melyik irány marad a győztes.

Miként a nevelésnél, úgy minden egyéb pszichikai befolyásnál nemcsak a suggestiv hatás jó figyelembe, hanem annak ellentéte is, és pedig nem csupán a merőben neutralis álláspont, vagyis a suggestióval szemben tanúsított apathia, hanem a positiv ellenállás is. A pszichikai befolyásolások e tekintetben is különböznek a hypnotikus suggestiótól, a hol vagy jó mediummal van dolgunk, mely a suggestiónak könnyen enged, vagy kevésbbé jó mediummal, mely hosszabb ellenállás után mégis enged, vagy úgynevezett rossz mediummal, mely minden suggestióval szemben teljes érzéketlenséget mutat. A közönséges pszichikai befolyásnál ez utóbbi genre a legritkább, jóformán csak az értelmileg hátramaradottnál fordul elő. A pszichikai befolyásnál a felfogó lélek vagy befogadja magába a hatást, vagy pedig, habár ez talán a ritkább eset, egyenesen ellene szegül. Ezt az ellenkezést (opposition) Taine is elfogadja és a társadalmi élet jelentős tényezőjének tekinti, csakhogy az nála tisztán csak dynamikus, egészen öntudatlan lelki folyamat; inkább csak ellentét, mint ellenkezés.¹⁾ Már pedig minél magasabb fokú az ember öntudatossága, annál nagyobb mértékben fejlődik ki nála az a bizonyos kritika, melylyel minden pszichikai behatással szemben viseltetik, s a mely lehet észszerű és észszerűtlen, a mely saját reflexióiból származhatik, vagy pedig lehet a külvilágok eredménye. Ez megint az individuumnak állásfoglalása a societasszal szemben, a hol az előtt a problema előtt állunk, hogy a kettő közötti harmóniát helyreállítsuk, a mit a nevelés terén is úgy érhetünk el a legtökéletesebben, de természetesen csak kellő értelmi képzettség mellett, ha magát az individuumot arra neveljük, hogy önönmagát tudja nevelni.²⁾

¹⁾ G. Tarde, Opposition universelle 10. l. »L'opposition, cette contre-répétition, cette répétition renversée, n'est comme la répétition elle-même qu'un instrument et une condition de la vie universelle, mais le véritable agent de transformation est quelque chose à la fois plus vague et de plus profond qui se mêle à tout le reste, imprime un cachet divers à tout objet réel, différencie le similaire et s'appelle la variation.«

²⁾ Nagyon helyes Finot megjegyzése a mai paedagogiai ellentétes rendszerek fonáságára: »Une fatalité logique ou plutôt illogique pèse

A mit a gyermeknél a család, a pajtások, az iskola s esetleg a nevelőintézet megkezd, azt részben már nála is kiegészíti, de később a felnőtténél folytatja az a pszichikai atmosphaera, mely bennünket körülvesz, melyben mozgunk, gondolkozunk és cselekszünk, mely érzelmeinket és vágyainkat igazítja és módosítja.

Ezt a kölcsönös lelkek közti suggestiót (*suggestion interpsychologique*) Tarde az *encyclopaedisták* nyomán közvéleménynek (*opinion*) nevezi, s így határozza meg: a vélemény, az a közönségre nézve, a mi a testnek a lélek.¹⁾ Ez az elnevezés azonban, bár szép multtal rendelkezik, nem egészen kielégítő, mert nem öleli fel minden elemét annak a lelkek közti kölcsönös befolyásolásnak, melynek *passive* és *active* mindannyian részesei vagyunk. A közvélemény inkább csak a szó- és írásbeli közlésnek suggestióit foglalja magában, míg a minket körülfogó pszichikai légkör még az *aesthetikai* és érzelmi világ suggestióival is hat reánk.

A pszichikai környezet állandó tényezőjét helyesebben a *korszellem* névvel jelölhetjük, mert ez a megszokott szó a közfelfogásnak bizonyos időben kialakult típusát fejezi ki.²⁾ Korszellem és közvélemény között az a különbség, mint a légkör és a légáramlat között. A közvélemény a népléleknek napról napra hullámlzó megnyilatkozása, míg a korszellem a közgondolkozásnak és közérzületnek állandóbb típusa. Kétséget nem szenved, hogy az egyéniség mindkettőnek suggestiója alatt áll s hogy tökéletesen nem szabadulhat azoknak a hatása alól,

---

sur tous les contempteurs de l'éducation. Après avoir proclamé son impuissance radicale et irrémédiable, ils se tournent vers elle pour lui demander la réalisation de leur idéal éthique. » *Progrès et bonheur*. P. 1914. 24. l. A karakter állítólagos változhatatlanságáról l. u. o. 49. l. »Cette croyance en l'immutabilité du caractère est, comme le dit si justement M. Payot, le résultat de notre paresse d'esprit. Hypnotisé par le mot caractère, nous admettons volontiers que celui-ci constitue une entité impossible à entamer. . . Or le caractère pur n'existe pas à l'état primitif de la nature.«

¹⁾ G. Tarde, *L'opinion et la foule*. 68. l.

²⁾ Már John Barclay (*Icon animorum*) így szól: »*Omnia saecula genium habent, qui mortalium animos in certa studia solet inflectere.*« Pater Florianus 1663. évben Párisban könyvet adott ki e címen: *Seculi genius*.

mert még abban az esetben is, ha valaki a közfelfogásnak és korszellemnek mintegy ellene szegül, ezt az ő gondolkodását és cselekedetét a közfelfogás váltja ki belőle.

Mindazonáltal ebben a passiv megadásban vagy öntudatlanul ellentétes reactióban az egyéniség ereje nem merül ki, az egyén különféle fokban és módon símulhat vagy ellenkezhetik a közfelfogás nagy psychikai energiájával szemben. Mint-hogy a közfelfogás s így a korszellem is, az egyéni felfogások, gondolkodásmódok, vélemények közös eredője, csak-hogy ezek az erők nem működnek egy irányban és nem is párhuzamosan, a legtöbbször egy részük ellentétes irányban is mozog: ennél-fogva azokat az egyéni nézeteket nem lehet egyszerűen össze-adni, hogy belőle a közfelfogás energiáját megkapjuk, de annyi bizonyos, hogy annak az ereje minden egyes individuumnak a hozzájárulásától és hozzájárulásának módjától függ. Ez a hozzájárulás azonban a legritkább esetben zero, — még az a remete is, a ki a világtól teljesen félrevonul, hogy mintegy megszakítsa a közte és a világ közötti való köteléket, ép e cselekedete által megszűnik *zeróvá* lenni.

A társadalmi élet nem áll a szó szoros értelmében vett hypnotizálókból és a másik oldalon mediumokból; az élet állami, politikai, tudományos, művészi, gazdasági, socialis functióiban nem pusztán psychikai contagium, s bármily becses adatcscportosításokat is tartalmazzon O. Stoll könyve a rendkívüli psychikai befolyásolásról, psychikai epidemiákról,¹⁾ ezek a társadalmi életnek nem annyira normalis, mint inkább pathologikus jelenségei, melyekkel a sociologusnak, sőt a történelem-írónak is okvetlenül foglalkoznia kell, de a melyeket nem szabad általánosítani és egyedül uralkodó mindenható erőnek meg-tenni. A hypnosis, nézetem szerint, nemcsak fokozatilag, de minőségileg is különbözik a közönséges psychikai suggestió-tól; míg t. i. az előbbinél az öntudatosság teljesen megszűnik, addig a másíknál az sohasem szűnik meg teljesen s bár a szónoki tehetség energiája, a rendkívüli események magával ragadó ereje az emberi elhatározásra és cselekvésre rendkívüli hatás-

¹⁾ O. Stoll, Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie 2-te Auflage. Leipzig 1904.

sal bír, főként a mi a rögtöni cselekvést illeti, és bár a forradalmak története, elsősorban a francia forradalomé, a tömeg-suggestiók egész láncolatát mutatja is föl, azért a hypnotikus és pszichikai suggestio közötti különbséget sohasem szabad szem elől tévesztetni.¹⁾ E különbséget semmi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a hypnotikus suggestio, a mennyiben azt a jövőre gyakorolják, nem veszi el hatóerejét, mert mint öntudatlan cselekvés ellen nem lép közbe semmiféle reflexio vagy ellenhatás és csakis új hypnotikus suggestio által semmisíthető meg, addig a közönséges élet pszichikai befolyásai öntudatos reflexio hatása alatt gyengülnek vagy megsemmisülnek, de enélkül is fokozatosan veszítenek erejükből.

A közfelfogás, korszellem, közvélemény tehát egy összetett pszichikai erő, melyben azonban benne van a saját felfogásom, véleményem is. Az egyén talán nagyobb részben alkalmazza a maga felfogását, nézetét a közvéleményéhez, de viszont az egyéni felfogás, nézet szintén hozzájárul a közvélemény kialakulásához, a viszonylat természetesen nagyon különböző az egyéni tehetségek erejéhez képest, de esetről esetre is, a mennyiben egy és ugyanannak az egyéniségnek az egyik téren (politika, vallás, művészet stb.) nagyobb lehet a suggeráló ereje, mint a másikon. Az egyéni felfogás és a közfelfogás között tehát ugyanaz a különbség és hasonlatosság van, mint az egyén egészsége és a közegészség között. Az egyén betegsége nem rontja le a közegészséget, de ha a beteg egyének száma feltűnően nagy, akkor a közegészség körül is valami bajnak kell lennie, kell valami általános oknak lennie, a mely a társadalom sok tagjának testi szervezetét megfertőzi. Viszont a közegészség hanyatlása nem foglalja magában azt, hogy a társadalom minden tagja beteg legyen, ellenkezőleg, még rendszerint mindig a társadalom nagyobb részének egyéni szervezete ellene tud állani a betegségnek, de azért a rossz közegészségi viszonyok minden egyesnek egészségi állapotát veszélyeztetik. A közegészség is összetett erő, mely az egyes egyének természeti ellenállóképességének összegérzésétől függ, s azért az epidemiák elleni véde-

¹⁾ V. ö. Dr. Arthur Christensen, Politik und Massenmoral. Leipzig 1912. 36—39. l.

kezésnek ma egyik fő- és legfontosabb momentuma az egyéneknek ellenállóképességét fokozni, őket, mint mondják, immunissá tenni.

Igy állunk a közfelfogással is. Néhány, sőt jelentékeny minoritasban lévő egyének ellenkező felfogása még nem alternálja a közfelfogást. Olyan közfelfogás, melynek ellenesei nem lettek volna, soha semmiféle társadalomban nem volt és nem is lesz, míg a társadalom individuumokból, vagyis öntudatosan gondolkozó és cselekvő személyekből áll. De azért valamely szellemi irányt mindaddig közfelfogásnak kell tekintenünk, míg a közület jelentékeny többségének nézetét, felfogását fejezi ki, bár az ellentétes mozgalom energiáját csökkenti, vagy más irányba kezdi terelni; miként a centrifugális és a centripetális erőknek egyenes irányú momentuma görbe irányú eredőt hoz létre.

A mi közös valamely egységes, kisebb vagy nagyobb körű társadalmi alakulatban, vagyis a mi socialis jellegű, az az individualisnak nem egyszerű összetétele, hanem combinatioja, de ép azért nem is ellentéte. Minden, a mi socialis, az kölcsönös hatásokból alakul ki s azért benne az individuum maga nem szívódhatik föl nyomtalanul; mi sohasem alkotunk olyan psychológiát, a mely akár csak az egyént, egymagában, akár csak a tömeget, mint tömegpsychologia venné figyelembe; mert az egyén psychéjében mindig ott van a környezet tükörképe s a tömegben mindig benne van az egyén. Az emberi élet kölcsönhatásokból tevődik össze, a melyekben a socialis mellett mindig ott van az individualis is és az individualis nem különíthető el a socialistól.¹⁾

A közfelfogásnak ellenesei — Tarde szerint — a hagyomány és az észszerűség (raison). A mennyiben a közvélemény hullámzó áramlatairól van szó, ebben lehet sok igazság, de magának a korszellemnek ezek nem ellenesei, hanem inkább létrehozói. Mert a korszellem ennek a kettőnek a szövedékéből

¹⁾ V. ö. Squillace, Le dottrine sociologiche, Roma 1902. 448. l.
 »Certo tutti gli eccessi sono viziosi e contrarii alla retta e scientifica interpretazione dei fatti: così, se non può dirsi che l'anima collettiva sia tanto estratta da essere inesistente, non deve nemmeno intendersi che essa sia così concreta come un oggetto reale.«

alakul ki. Sok igazság van Comte eme szavaiban: *Les morts gouvernent les vivants*. Világnezetünk, kulturánk, socialis intézményeink, művészeti ízlésünk az ősöknek ránk hagyott öröksége, mely nemzedékről nemzedékre gyarapszik, ha mellette némileg kopik is. De azért az ember működése mégsem teljesen a mult utánzása és pedig két oknál fogva. Az egyik külső, a másik belső. A külső ok az, hogy az élet különböző új szükségletekkel lép az ember elé, vagy mondjuk az emberek elé, a számban gyarapodó emberiség elé, melyeket a régi eszközökkel már nem lehet kielégíteni. Ez hozza magával főként a technikai és socialis haladást. A másik, a belső ok, az, hogy az emberi természet únja az egyformaságot, újat kíván, s ez épen ellentéte az utánzásnak, mely tulajdonképen ismétlés, az emberi szellem pedig variatiót óhajt s azért, ha nem tud újat alkotni, inkább a meglévőt lerontja.

Az utánzás, a mi nem más mint ismétlés, fásasztja a lelket. S ez nemcsak az individualis psychénél van így, hanem a collectivnél is, s ebből is látjuk, hogy teljesen hamis Durkheimnak az az állítása, hogy a sociologia és psychologia között oly örvény tátong, miként a biologia és a physico-chemiai tudományok között.¹⁾ Vagyis a társadalom s így akármilyen társadalmi közület nem lehet olyan *Überwesen*, azaz emberfölötti lény, a melyben az egyén felszívódik, mint pl. a föld chemikus alkatrészei felszívódnak a növény tápláléka gyanánt annak organismusába.

Semmi sem igazolja ezt jobban, mint a változás szükséglete nemcsak az egyéni psyché számára, hanem a néppsyché számára is. Mert, hogy nem csupán a külső szükséglet, a termelés és gazdaság fejlődése, a socialis szervezet kialakulása az, a mi az embereket a réGINEK elhagyására és új irányok követésére serkenti, azt legjobban szemlélteti a művészeti ízlésnek, a stylusnak fejlődése vagy mondjuk jobban, változtatása, mert e téren a változtatás nem mindig haladás, sokszor visszatérés a régihez, és sokszor bizonytalan tapogatózás valami új felé, a miről még nem tudjuk, haladás lesz-e vagy decadentia.

¹⁾ Durkheim, Règles de la méthode sociol. 12—13. l. V. ö. A. Matagrín, La Psychologie sociale de Gabriel Tarde. P. 1910. 133. l.

Mindazok a kísérletek, miket a történelmi materialismus arra nézve tett, hogy a stylusbeli differentiálódásokat kizárólag a gazdasági viszonyokkal hozza összefüggésbe,¹⁾ igazán nevetséges erőlködéseknek bizonyultak. A gazdasági viszonyok, sőt a földrajzi milieu viszonylatai is kétségkívül bírnak, és pedig igen nagy befolyással arra, hogy az emberek nagy fényvel és pompával, fából, téglából vagy kőből építsenek-e, márványból vagy syenitből készítsék-e szobraikat s határoznak a dimenziók tekintetében is. De magához a stylushoz ennek semmi köze nincs. Oly kevéssé, hogy pl. az assyrok, bár kőben bővelkedtek, mégis megtartották a babyloni tégláépítkezés stylusát. A stylusban tényleg mindig van valami hagyományos dolog, de mellette mindig ott van az egyéni felfogás és inventio megnyilatkozása. A stylus a népléleknek olyan, mondhatnám öntudatlan megnyilatkozása, a mely a legkisebb dolognál, szerszámnál, ékszer-nél épp úgy érvényesül, mint a legnagyobb méretű palotáknál és templomoknál.

A stylus igazán az egyéni lélek és a néplélek kölcsönhatásából alakul ki és minden egyéb pszichikai jelenségnél szemléletőbben illusztrálja az egyéni és néppsychologia kölcsönhatásának törvényeit. A jövő feladatának kell azért tartanunk, hogy a *stylologia* a stylusok összefüggését, fejlődését, bennük az individualisnak és socialisnak egymásra való hatását heuristikusan megfigyelő, vagyis positiv módszerrel megállapítsa s így a különféle aprioristikus föltevések labirintusában Ariadne fonalaként szolgáljon.

S ezt a feladatot megoldásához vinni annál könnyebb és hálásabb, mert stylus mindig és mindenütt volt, a hol csak, emberek társadalmi életet éltek és élnek; megtaláljuk még a palaeolith-ember készítményeiben, a neolith-korszak művészi alkotásaiban, a kaffer králjában, az indián vigvamjában, a lappoknál, szamojedoknál, a legprimitivabb embereknél ép úgy, mint a legegőrehaladottabbaknál.

A stylusok kialakulása és fejlődése mutatja, hogy azok

¹⁾ Igy különösen Molinari, I. Alex. Giesswein, Deterministische und metaphysische Geschichtsauffassung. (Die Kultur.) 1905. 158. l.

oly áramlatokat képviselnek, miként a korszellem egyáltalán, melynek az egyén direkte ellenállani nem képes.

A ki ezt teszi, vagy tenni akarná, az legalább az ő kora számára nem létezik. Így van ez tulajdonképen az egész szellemi élet körében, — de a mit elvontabb természetű szellemi termelésnél csak nehezebb psychoanalysissal bogozhatunk ki, azt a látható és évezredekkel daczoló műemlékek, az emberi munka termékei a leginkább kézzelfogható módon mutatják be.

A korszellem vagy közfelfogás hatása alól a legerőteljesebb egyéniség, a genie sem vonhatja ki magát, bár ez legtöbbit járulhat hozzá kialakulásához vagy esetleg átalakításához. A genie azonban ép az ő erős egyéniségénél fogva, többé-kevésbé mindig ellentétbe jut, legalább a sablon-embernél fokozottabb módon teszi ezt, az ő korának közfelfogásával. Ez a magyarázata annak, hogy a genie igazi nagyságát rendszerint az utókor fedezi fel. Az ő kortársai inkább azt látják benne, a mi által ő a conventionalissal, a hagyományossal ellentétbe jön, azt a haladást, mit működése socialis vagy culturalis téren létrehozott, igazában csak az utókor tudja méltányolni, kevésnek, kiknek a Gondviselés a hozzávaló életkort is megadta, jut osztályrészül az, hogy egy Goethével, Wagner Richarddal megélhessék új eszméik diadalát.

De ebből az antagonismusból még egy másik jelenséget is megfejtethünk, azt t. i., hogy az erős egyéniség, akár az akarat, akár az értelmiség terén, az ő eszméinek hamaros diadalát akkor éri el, ha minden individualistikus irányzata mellett, kevésbé directe helyezkedik szembe korának felfogásával. Miként a széllel egyenesen szembe fordított vitorla hajónkat könnyen felboríthatja, de a szöghajlásban félig alkalmazkodó a hajót a széllel csaknem ellentétes irányban is tovább mozdíthatja: úgy a kor közfelfogásával direct szembe helyezkedő szellemi energia a leggyakrabban visszaverődést szenved s talán csak egy későbbi kor számára érvényesül, míg a közfelfogáshoz alkalmazkodó individualis energia a közfelfogás átalakulását, de soha rögtöni megfordulását, segítheti elő.

Itt van pl. a középkor két nagy akaratenergiája, Assisi Szent Ferencz és Savonarola. Egy ország szülöttei, térben úgy-

szólván szomszédok, s időben sem állanak oly messze egymástól, egy és ugyanaz a cél lebeg szemeik előtt, az egyházi élet megreformálása, bizonyos megszentelt democratiának socializáló hatása az elhatalmasodó, pogányszellemű individualismussal szemben. S míg az egyik átalakította az ő korának közfelfogását, lassan-lassan, lépésről lépésre tért hódított eszméinek és szeretetével az egész természetet átölelő alakja még a XX. század emberének a szívét is föl tudta melegíteni, addig a másik kétségtelenül nemes enthusiasmusával tudott ugyan gyűjtani, szíveket és máglyákat lángba hozni, de intransigens, komor psychéje nem tudta társadalmának psychéjét egészséges megújhodásra serkenteni. Ő maga is annak a máglyának lón áldozata, a melynek ő annyi beceést is feláldozott s bár őt mint meggyőződésének martyrját tisztelet illeti, ez a tisztelet hidegen hagyja az utókor emberét ép úgy, mint kortársaiét.¹⁾

A közfelfogásnak az ismétlődő utánzásnak és variációnak, a hagyományosnak és haladó törekvésnek, a socialisnak és individualisnak küzdelméből való kialakulását megint a művészeti stylusoknak a kialakulása illustrálhatja a legszemléltetőbb módon. Azért mondom a stylus kialakulása, mert a stylusokban, ép úgy mint a korszemlemben, tulajdonképen nincs ugrás, de van folytonos átmenetek fejlődési iránya.

Bármily szembeötlő legyen is a különbség a görög-római classicus stylus, az ó-keresztény, román és mór stylus s a gotika, renaissance, baroque között, a mi szemeinkben akkor, midőn ezeknek már teljesen kialakult képleteit látjuk magunk előtt, ezek még sem ellentétesek, hanem az egymásból való fejlődés mozzanatai, úgy hogy az egyik a másik nélkül nem is létezhetnék.

Miként a spectrumban a hét szín egymásba folyik, s bár mindenki, a ki nem színvak, meg tudja különböztetni a vöröst

---

¹⁾ Ennélfogva sok igazság mellett némi túlzásból eredő tévedés van Weininger felfogásában, a mely szerint a genie az időn kívül álló individualitás, a ki korával semmiféle vonatkozásban nincs. »Nicht die Zeit die ihn braucht, schafft den Genius, er ist nicht ihr Produkt... das Kommen des Genius ist ein Mysterium«, és »Genial ist ein Mensch zu nennen, wenn er in bewusstem Zusammenhange mit dem Weltganzen lebt«. Geschlecht und Charakter. 222. l.

a sárgától, zöldtől, kéktől, de nem tudja megjelölni, hogy a spectrumban hol végződik a vörös és hol kezdődik a narancs szín, hol határolódik a zöld a kéktől s a sötétkék a violaszíntől: úgy a stylusokat ugyan jól meg tudjuk különböztetni egymástól, de a határvonalat sokszor igen nehéz megvonni közöttük. Nincs olyan délkörünk, mely a *linea demarcationis*-t adhatná.

A stylusok változása csakugyan az individualis érzésnek a collectiv fölött, az újnak a hagyományos, a variációnak az ismétlődő utánzás fölött való győzelmét jelenti. Nem úgy, mintha egyetlen egy egyéniség egymagában elegendő volna új irányt megteremteni. De mégis az egyének azok, a kik a régit megúnták és újat kívánnak, s megint a kiváló egyéniségek azok, a kiknek genialitása ezt a kívánságot felfogja, azt rendkívüli inventiójával és energiájával keresztül is viszi.

Azonban az új irány se mindig új irány, hanem valami régibbnek megismétlése, távoli reflexe. Semmi sem mutatja ezt világosabban, mint az újabbkori művészet fejlődése. A gotika, mindannak daczára, hogy formáinak nemes egyszerűsége, magasztos emelkedettsége, mintegy transcendentalis idealismusa ma megint minden kétségen felül áll és korunkban teljes méltánylást talált, annak idején túlélte magát, decadenssé lett. Az emberi szellem újat kívánt s mivel tulajdonképen újat a maga egészében a legnagyobb genie sem talál ki, visszatért egy a világot valamikor domináló régi alakulathoz, a classicus formákhoz, és pedig irodalomban és művészetben egyaránt. Hogy ez ép Olaszországban ment végbe, az nemcsak azért történt, mert ott a classicus kor emléke sohasem halt ki egészen, hanem főként azért, mert Olaszország volt akkor a cultura terén annyira vezető, hogy ezt a szerepét senki el nem vitathatta. A kelet-római birodalom összeomlásának csak nagyon mellékes szerepe volt e dologban, sokkal kisebb, mint a hogy ezt a műtörténet-szek rendszerint kiemelik. Talán nagyobb befolyással volt arra, hogy a multtal egyáltalán szakítsanak, az individualista irányelvek megerősödése, mely a gazdasági téren a középkor vége felé megindult s aztán Amerika felfedezésével és aranyának átömlésével még jobban föllendült. Ez magában véve ugyan csak azt jelentette, hogy a hagyományos multtal szakítani kell, újat kell teremteni irodalomban és művészetben egyaránt.

s Olaszországban ez az új legkönnyebben a multnak felélesztésével volt elérhető.

A régi tehát a lomtárba került. A közízlés már nem talált szépet s utánoznivalót a középkor nemes alkotásaiban. Mintegy megvetéssel ekkor kezdték azt gotikusnak, azaz barbár eredetűnek nevezni, ellentétben a rómaiak művészetével. S ha sokan azt hiszik, hogy Olaszország classicus földjén a gotika sohasem tudott a classicus formák fölött diadalt aratni, hogy ott az csak mint egy idegen palánta élősködött, úgy az talán kissé túlzott felfogás, mely onnan származik, hogy Olaszországban a későbbi renaissance és még inkább a baroque átalakította, átépítette, sőt akár le is rombolta a régibb idők emlékeit, a mit más országokban is megtettek volna, ha lett volna hozzá elegendő anyagi erejük. Sok gót műemléknek a létezését annak köszönhetjük, hogy a későbbi időkben nem volt ott meg az a pénzforrás, mely lehetővé tette volna az időszerű átalakítást. Midőn én pl. a passauai hatalmas dómot nézegettem, szinte sajnáltam azt, hogy a passauai herczeg-püspök a baroque korszakban annyi anyagi eszközzel bírt, hogy a gót korszak e remek alkotását elbaroque-izálja. Talán a kölni, strassburgi, freiburgi dómok azért maradtak az ő eredeti alakjukban vagy szerencsés befejezetlenségükben, mert annak idején nem állott rendelkezésre az a nervus rerum gerendarum, mely átalakításukra szükséges lett volna.

Azonban a classicus formák nemes egyszerűségét még hamarabb megúnták az emberek. Daczára annak, hogy a renaissance a képzőművészet minden ágában a legnagyobb művészeket inspirálta és alkotásra készítette, azt mondhatjuk, hogy divatja nem tartott soká, egyike a legrövidebb életű styltörténeti korszaknak, bár alkotásaiban egyike a leggazdagabbaknak. A mit Sombart a mai kor emberéről mond: *das Neue reizt die Menschen unserer Zeit, weil es neu ist,*¹⁾ többé-kevésbé minden kor embereiről elmondható. Az Apostolok Cselekedeteinek írója ugyanezt állapítja meg az atheniekről.²⁾

¹⁾ W. Sombart, Der Bourgeois. 225. l.

²⁾ Ap. Cselek. 17. 21. Az összes atheniek ugyanis, valamint az ott tartózkodó idegenek, semmit sem szeretnek jobban, mint ujdonságot mondani vagy hallani.

A *variatio* ösztöne tehát a renaissance korában megint újat kívánt, az individualis törekvés, vagy mondjuk inkább az individualis törekvések *summatiója* megint új irányzatnak adott létet, vagy talán régi gondolatokat, elfelejtett, félretett eszméket elevenített fel újból.¹⁾ Vannak, a kik a baroqueban a gotikának talán öntudatlanul jelentkező beszüremlését látják.

Az utánzó ismétlés és a *variatio* szelleme többé-kevésbbé minden egyéni lélekben összeütköző pontját találja, nemcsak a művészet, hanem minden mesterség, iparnem, foglalkozásmód, a társadalmi élet intézményei, a törvényhozás, administratio egyaránt a két irányzat csatateréi. S azt mondhatjuk, minél több van valamely szellemben a genialitásból, annál kevésbbé tud tisztán *csak utánzó* lenni, annál kevésbbé elégíti ki a copiazás ismétlése, — azonban az igazi genialitas nem a régi formák szét-törésében nyilvánul, hanem a réginek és újnak harmonizálásában.²⁾

De azért áll az, hogy a legnagyobb genie is korának és nemzetének gyermeke. Valamint az ő nemzetének nyelvén gondolkodik, beszél, ír, úgy táplálkozik szelleme nemzete hagyó-

¹⁾ Igy pl. K. Scheffler, Italien, Tagebuch einer Reise. 1913. 118. l. Tintorettonál jól jegyzi meg: »Er allein von allen seinen Genossen stemmt sich gegen die Konvention, kämpft als eigensinnig wollendes Individuum mit dem dehnungsfähigen Kanon der Renaissance-malerei, und er allein erobert, halb getragen vom Genie der Zeit, halb die Entwicklung mit seinem Riesentemperament in eine andere Richtung gwinend, dem reichen Besitz der Epoche Neuland hinzu. Mitten in der Renaissance stehend, ragt sein Talent in die neue Zeit hinein... Es heisst von ihm tadelnd er sei dem Barock verfallen, seine Malerei leite den Verfall überhaupt ein. Darin aber besteht eben seine Grösse. Denn was in diesem Fall Barock heisst, das ist in Wahrheit jenes, man möchte sagen nordisch tief sinnige Element der Gotik, das im Barock wieder aufleben sollte.«

²⁾ L. Arréat a stylusok váltakozásában bizonyos rhythmikus ide-oda mozgást észlel. L. Génie individuel et contrainte sociale. 88. l. k. »Quelque figure que prennent ces évolutions particulières, il y apparaît, une sorte de mouvement rythmique, d'alternance par contraste, opposition ou excès, qui frappe au premier regard. Ainsi nous voyons, — je prends ces faits un peu au hasard, — en poésie, la rigueur croissante, ou, inversement, le relâchement de la métrique; dans le roman et le drame, la recherche exclusive, tour à tour, de l'unité et de la multiplicité de l'action; en architecture, un art très sobre, succédant aux tours de force de l'équilibre et aux débauches de l'ornement, etc.«

mányaiból, geniusából, őt is ugyanaz a földrajzi és pszichikai milieu veszi körül, mint földieit és kortársait. Őt sem mondhatjuk aviatikusnak, a ki a földtől mintegy különválva, aetheri magasságból nézi az alatta elterülő vidéket s városokat, a honnan feléje semmi zaj nem érkezik, a melyekkel úgyszólván az összeköttetést elvesztette s a melyek fölött száguldó szárnyakkal elröppen; de hegytetőn áll, szeme térben és időben messzebb elvisz, ő kapcsolatokat talál a távoliakkal is, az ő pszichikai környezete, hogy úgy mondjuk, sokkal szélesebb körű, mint a közönséges millióké, azért váltódnak ki belőle új eszmék, melyek nemcsak kortársaival s nemcsak az ő nemzetével kapcsolják egybe, hanem a távoli nemzedékekkel és a világcultura nemzeteivel hozzák lelki közösségbe.

De, a ki hegytetőn áll, akár a Kárpátok magaslatain, akár az Alpok bércein, nem veszi el a talajt lábai alól. S az emberség nagy elméi, alkotó szellemei is mindúntalan elárulják azt, hogy még ha a messzeségbe tekintenek is, koruk s fajuk szemével nézik a világot. Sokaknak feltűnt, hogy Goethe, ez a nagy aestheta, a ki minden szépért oly nemes lelkesedésre tudott gyulladni, Itáliában, az ő kedves országában járva, mely az ő szemeit új dolgok látására megnyitotta, hogy aztán ő mások szemeit megnyissa, szellemi ittassággal telik el a classicus kor és a renaissance műalkotásaitól, — de a gotika szépségei iránt semmi érzékkel nem bír; Assisiben enthusiasmusba hozza Minerva templomának nemes classicitása, de Cimabue, Giotto alkotásait figyelemre sem méltatja.¹⁾ Vannak, a kik ezt úgy magyarázták, hogy Goethe — a mint ők ferde ítélkezéssel mondani szeretik: a nagy pogány — idegenkedett a keresztény eszmétől és mindentől, a mi ezzel összefüggésben áll. Pedig ez nagy tévedés; a ki ismeri Goethe műveit, s a ki átérti a

¹⁾ V. ö. Berzeviczy Alb., Itália. 77. l. »Goethe érzéketlenül haladt el Itália középkori emlékei mellett; ránézve csak az antik létezett és az, a mi az antikot uralmába visszahelyezte: a kifejlett, a középkori elemektől lehetőleg megtisztult renaissance... a történeti igazságnak sokkal jobban felel meg az a felfogás, a mely Olaszország középkori műalkotásait, politikai és társadalmi viszonyait is az érdeklődésre méltóknak találja s bennök is keresi fejlesztő elemeit annak a szellemnek, a melyet közönségesen a renaissance nevével szoktunk megjelölni.

Faust I. részét, az tudja, hogy Goethében, az íróban is volt sok a shakespearei gotikából és az ő humanismusa sem volt egészen idegen a keresztény eszmekörtől. De ha az ő szemei a középkori művészet iránt színvakságban szenvedtek, úgy azt az ő kora szellemének a számlájára kell írunk. Az akkori útleírásokban, kalauzokban a gotikával szemben mindenütt ugyanazt a lekicsinylést, lebecsülést, közönyösséget találjuk meg, mint Goethénél. Hogy modern kifejezéssel éljek, az akkori Baedekerek a középkor remek alkotásaihoz nem tettek még csillagot, — bár ma ezek közül akárhány a baedeker két-csillagos dolgok közé tartozik, miket a tourismus szabályai szerint, még a siető utasnak is meg kell tekintenie.

Tény az, hogy bizonyos suggestiv elfogultság talán a leg-erősebben, leghatalmasabban és legáltalánosabban a stylus terén nyilvánul, akár az irodalmat, akár az alkotó művészetet vesszük figyelembe. Az ember ma el sem tudja képzelni, hogy oly finom ízlésű nemzet, mint pl. a francia, évszázadokon keresztül teljességgel nem tudta értékelni a nagy brittnek mélységes művészetét, hogy a franciák között az irodalmi neoclassicismus nemes egyszerűségével és a baroque mesterkélt fantasztikusságával mintegy teljesen elkápráztatta a szemeket és lelkeket, úgy hogy nem voltak képesek Shakespeare magasztos gotikájában valami szépet, felemelőt látni. Egy Hugo Victornak kellett jönnie, hogy Shakespeare-t a francziák számára fölfedezze, de az ő merész szellemének sem volt ez könnyű munka, a közfelfogás csak nagynehezen tudott belenyugodni abba, hogy a mit Albion nagy fia írt, az nem tiszta barbarizmus és a különben erkölcsi szempontból nem igen finnyás párisi színházlátogató közönség megbotránkozott azon, midőn Othello a *mouchoir* ártatlan szót ajkaira vette.

Általában azonban mégis azt mondhatjuk, hogy a stylus át- és kialakulásában az egyén és a tömeg cooperatiója, kölcsönhatása ép olyan, mint a nyelv fejlődési folyamatában. Mi átveszszük a hagyományosat, azt ismételve utánozzuk, de azért a magunk egyéni ízlésével variáljuk is. Vannak az irodalom és a művészet terén is, az önálló gyermeknyelv-képzésekhez analog tünetek, törekvések egészen újat alkotni, de miként a gyermeknyelv új képzéseit, contaminatióit a környezet cen-

surája kiveti és elfeledteti, néhány igen ritka s különösen sikerült új képzés kivételével, mely először a család, aztán talán a nép nyelvébe átmegy s csak később talál utat az irodalmi nyelvbe, így kell a művészi secessióknak is a conventionalismus erős, sokszor megsemmisítő kritikáján keresztül menniök, míg a különösen szerencsés új alakulatok eleinte szűkebb, művész-családi körben, aztán szélesebb körben elismerésre találnak, — a többiek pedig a feledés leple alatt aluszszák örök álmukat.¹⁾

Azt mondhatjuk, a mi egész culturalis életünk kialakulása egyén és társadalom együttes munkájának eredménye. Egyrészt minden kornak megvan a maga stylusa, a mely nyilvánul a gondolkodásban, beszédben, írásban, kifejezésmódban, képletek használatában, viseletben, divatban, cselekvésben, művészi alkotásban, — de másrészt azt is mondhatjuk, hogy minden stylusban van egyszersmind valami egyéni is, a mit igazol Buffonnak szállóigévé lett mondása: *Le style c'est l'homme*. Augustus korában más stylusban írtak, mint a media latinitas korszakában, sőt bármennyire iparkodtak is a renaissance emberei a régi classicus formákat utánózni, mégis más volt az ő gondolkozásuk és annak külső megnyilvánulása. De a kortársak közül is más a Cicero stylusa és más a Tacitusé, más Sz. Ágostoné és megint más Sz. Jeromosé, más Erasmusé és más Bemboé. Hogy más körből való példákra utaljunk, a zenének is megvan a korszakok szerint változó stylusa, de emellett megvan Mozartnak s Beethovennek, Meyerbeernek s Verdinek, Wagner Richardnak és Strauss Richardnak a maga egyéni stylusa, sőt még tovább is mehetünk, még a zeneszerzemény előadásában is észrevehetjük az interpretáló karnagy egyéni felfogását. Minden stylusban van tehát a korszellem általános karaktere mellett még valami egyéni is, s általában azt mondhatjuk, hogy

¹⁾ A stylus kialakulására nézve v. ö. Broder Christiansen, *Philosophie der Kunst*. 192. I. k.: »Es ist nicht einmal leicht anzugeben was Zeitstil bedeute. Zwar einige Merkmale dieses Begriffes liegen offen zutage. Zunächst handelt es sich um eine gewisse, auch äusserlich bemerkbare Uniformität des Schaffens. Und zweitens wird verlangt, dass dieses Gemeinsame neuartig sei. Doch reichen diese Umschreibungen nicht aus... Das zeigt uns ein drittes Charakteristikum des Zeitstils: er muss durch den Inhalt der Zeit bestimmt sein Und dieses Merkmal ist das wichtigste.

annál nagyobb az egyéniség értéke, minél jobban tud az általános collectiv felfogás mellett érvényesülni, kidomborodni.

Az egyéniség energiája nagyon különböző, sehol és sohasem mindenható, sehol és sohasem zéró. A legtöbb esetben lehet egy infinitesimalis mennyiség, de sohasem tartozik az imponderabiliák közé. Viszont a környezet pszichikai energiája mindnyájunkat körülvesz és befolyásol, de azért az egyén a tömegpsyché nagy tengerében nem fadarab, melyet a hullámok tombolása vagy játéka akarat nélkül dobál,¹⁾ hanem egy-egy sajka, melyet öntudattal és önelhatározással igazgat e tenger hullámain keresztül az egyéni psyché.

A demographia van hivatva arra, hogy útmutatása mellett az individualisnak és socialisnak kölcsönhatásait kellőképen értékelhessük és Odin-nak már említett műve e tekintetben is sok tanulságos anyagot tartalmaz, miről a tárgy sok rokonvontkozásánál fogva a következő fejezetben fogunk a socialis milieu tanulmányozása mellett megemlékezni.

¹⁾ Igy pl. Lacombe, L'histoire comme science. 73. l. »La conscience individuelle semble n'être que l'opinion environnante recueillie dans l'esprit individuel comme dans un miroir ; la voix de l'opinion est, bon gré, mal gré, répercutée dans la voix même du sujet.«

III. FEJEZET.

A sociális milieu befolyása.

Firenze egyik utcájának a díszét az képezi, hogy mindkét oldalán szép tekintélyes sorban a város fénykorának dicső szülöttei vannak ércben és márványban megörökítve — ott van, hogy csak a leghíresebbeket említsük: Dante, Giotto, Petrarca,¹⁾ Boccaccio, Ghiberti, Macchiavelli, Michelangelo és még sok neves embernek szobra, a kik két századon belül (XIV—XVI. század) az Arnoparti városban születtek, éltek és működtek; számra és tekintélyre egy nagy ország ezredéves történelmének is büszkeségei lehetnének azok a nagy szellemek, a kiket az akkor 60.000 lakosságú Firenze a világnak adott.

Bár az olasz nép művészi érzéke köztudomású, bár Olaszországban a classicus kor emlékei sűrűbben állanak és sohasem haltak ki az emberek emlékezetéből, s így nagyobb lehetett az az ösztönzet, mely a szunnyadó művészi geniust felébresztette, mindezekon kívül még egy más tényezőnek is kellett közreműködnie arra, hogy ez a város a kibontakozó renaissance-kor mozgalmas időszakában úgy ontotta a nagy embereket.

S hasonlóan jellegzetes jelenséggel találkozhatunk a világ egészen más részében, a legmodernebb korszakban a szellemi tevékenységnek egészen más terén. A ki Washingtonban jár, el ne mulasztja megtekinteni a szabadalmi hivatalnak (patent office) palotáját. Ez az amerikai élet sajátságainak ép oly különös megnyilvánulása, mint Firenze a renaissance-kori Olaszországnak.

---

¹⁾ Petrarca ugyan Arezzóban született, de családja firenzei származású volt, és csak a véletlennek köszönhetjük, hogy nem ősei városában pillantotta meg a napvilágot.

Amerika igazán a szabadalmak országa, 1911. évben adta ki e hivatal 120 éves fönnállása óta a milliomodik szabadalmat; ugyanebben a fiscalis évben 64.000 szabadalmi kérvényt nyújtattak be, melyek közül 36.000-t kedvezőleg intéztek el. S itt is azt mondhatjuk, hogy bár az angolszász faj kiválóan leleményes szellemű, nagy érzékkel bír a gyakorlati élet követelményei iránt, az ipar, kereskedelem, közlekedés fejlődései nap-nap után új problémákkal foglalkoztatják az elméket, a munkások hiánya még inkább a gépmunka felé tereli az embereket, de azért ez még magában véve nem fejt meg azt, hogy Amerikában minden valamire való ember, politikus, jogász, pap, építész mint iparos, gépész, mechanikus stb. valami *improvement*-en töri a fejét. A dolog nyitja az, hogy miként a renaissance-kori Italiában értékelni tudták a szellemi culturát, a classicus formát, a művészi alkotást, úgy tudja megbecsülni a modern Amerika, ép az ő gazdasági és socialis berendezkedésénél fogva a gépipar mindennemű tökéletesítését. Mert az alkalom az, a mely ugyan nem csinálja a tehetséget és hajlamot, de a mely azt neveli és fejleszti. Kellő alkalom nélkül a tehetségek parlagon hevernek, terméketlenek maradnak, míg a megfelelő alkalom a szunnyadó tehetségeket és hajlamokat életre ébreszti.

Az egyéniség kialakulásánál ennél fogva nemcsak a faji jelleg és physikai környezet nemcsak az általános közfelfogás és a korszellem irányzata, hanem az a sajátos socialis réteg is bír nagy jelentőséggel, mely a fejlődés folyamatára irányító, előmozdító vagy akadályozó hatással lehet. A született genie, építész mint a született gonosztevő úgyszólván a legszűkebb környezetének socialis viszonylatai alatt válik azzá, a mi, azaz fejlődik ilyen vagy olyan irányban.

Ha nincs alkalma arra, hogy hajlandóságait érvényesítse, egyik is, másik is észrevétlenül siklik át az élet beláthatatlan tengerén. Az alkoholista terheltséggel született pl. oly országban, hol alkoholhoz nem juthat (pl. Norvégia, Svédország vagy Finnország félreeső vidékein, vagy a Szahara oázisain) elveszett az alkoholismus számára. Ép így feltehető, hogy számos kiváló tehetség nyomtalanul elvész, mert hiányzik számára az alkalom, hogy hajlamaihoz képest kifejlődjék. Képzeljük csak el magunknak Béranger-t, így szól Goethe Eckermannhoz, hogy nem Páris-

ban születik, és a világ e mozgalmas fővárosában nő fel, hanem mint valami jenai vagy weimari szegény szabónak fia kezdi meg élete pályáját hasonlóan szűkös körülmények között és a kisváros korlátolt látókörére szorítkozva, és kérdezzük meg magunktól miféle gyümölcsöt hozott volna ugyanez a fa ilyen talajban és ilyen atmosphaerában?

Köszörületlen gyémántokat és elrejtett gyöngyöket találhat az ember a társadalom minden osztályában és a civilisatio mindenféle fokozata mellett, melyek csak azért nem ragyognak és tündökölnek, mert hiányzik számukra az az értelmi köszörülés (friction of mind), a melyet az ember számára a társadalmi szervezet, a socialis structura alkot meg. »Vas vassal élesítetik meg, és az ember felebarátjának élesíti látását«, mondja a Példabeszédek könyve¹⁾ és joggal teszi hozzá Giddings, hogy ez az igazság a sociológiának legrégebb és legjelentékenyebb felfedezése.²⁾

Ez az értelmi köszörülődés természetesen annál erőteljesebb, minél jobban concentrálódhatnak és érintkezhetnek a homogen szellemi erők. Nagy városok ennél fogva suggestiv erővel bírhatnak a jó és rossz hajlamoknak kifejlesztésére. Míg e városok egyrészt mint a szellemi élet góczpontjai sokkal több módot és alkalmat nyújtanak a tudományos tevékenység és művészeti alkotás számára, addig másrészt ugyanott a sokkal lazább socialis viszonyok, nevezetesen a socialis homogeneitas hiánya, a gazdasági nagy ellentétek, a társadalmi rétegek különválása, — főként ha a solidaritas tudata csökken vagy teljesen kivész, — melegágyává lehetnek a tömegesen jelentkező bűnöző hajlandóságoknak és társadalmi epidemiáknak, pl. (alkoholismus, prostitutio terjedésének).

A népesség concentratiójának nagy jelentőségét a szellemi élet fejlesztésére már Comte jelezte,³⁾ de tulajdonképen Jacoby volt az, a ki statistikai adatokkal iparkodott e tételt igazolni.⁴⁾ Vizsgálatai alapjául a XVIII. századbeli Francia-

¹⁾ Példab. K. 27, 17.

²⁾ Fr. H. Giddings, The Principles of Sociology, New-York 1896. 39. l.

³⁾ A. Comte, Philosophie positive, Vol. IV. 455—456. l.

⁴⁾ Jacoby, Études sur la sélection dans ses rapports avec l'hérédité chez l'homme. 2. édit. 1904. 535—536. l.

országot téve, 3311 francia kiválóság életrajzi adatait kutatta át és születésök helyének demographikus viszonyait az 1836. népszámlálás adatai szerint egybevetve, azt az eredményt vélte megállapíthatni, hogy a művelődés a népesség tömörülésének a függvénye.

S bár ezt a tételt általánosságban a tények igazolják, a mi egyszersmind a Malthus-féle tannak legeclatansabb czáfolata, az a mód, a mint azt Jacoby beállította, nem mentes minden félzségségtől. Ő t. i. azt akarta statistikai tabelláiban bizonyítani, hogy a kiválóságokban való termékenység egyenes arányban van valamely terület lakosainak sűrűségével és azzal a percentszámmal, mely e területen a városi lakosságnak (ellentétben a falusival) jut. Az ő tabelláiban, melyeket Ward áttekinthetőbb alakban közöl, Franciaország megyéi közül csakugyan a Seine département áll legelől, mint a mely egy négyzetkilométerre 2327 lakost számlált (1836), s a hol a városi lakosság (Páris) 98%-ot tett ki, a XVIII. századbeli kiválóságok száma pedig 69 volt; utána a sorozatban Bouches-du-Rhône következik, 71 lakossal per négyzetkilométer és 81% városi lakossággal, s emellett 31 kiválósággal. A fokozat ugyan megvan, — de nincs meg az arányosság, mert eszerint Párisnak, mindent egybevetve, sokkal több kiválóságot kellett volna termelnie. Még nagyobb szabálytalanságok és aránytalanságok mutatkoznak aztán a tabella további sorozatában, a hol pl., hogy csak egyet említsek, az aránylag sűrűn lakott Nord département (181 fej per négyzetkilométer) aránylag erős (54%) városi lakossággal csak 4 kiválóságot adott a világnak.¹⁾ Jacoby ez eltéréseket ugyan különféle földrajzi, éghajlati, geologikus stb. okokkal próbálja kimagyarázni, melyek, még ha tekintetbe vehetők volnának is, tulajdonképen az egész tételt halomra döntik. Jacoby tétele tehát bizonyos helyreigazításra szorul, — s ezt Durkheim adta meg neki, midőn Comte példáját követve, különbséget tesz a materialis és dynamikus sűrűség között.²⁾ Az első csak a számok nagyságában áll, s ez

¹⁾ Lester F. Ward, *Applied Sociology, a Treatise on the conscious improvement of Society by Society.* (Előszó 1906.) 175. l. V. ö. Small, *General Sociology.* 486. s k. l.

²⁾ Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique.* 2. édit. Paris 1901. 138—141. l.

magában még nem vált ki semmi szellemi tevékenységet a társadalom tagjaiból, nem képezi azt a köszörűkövet, melyen az elme élesedik, nem fokozza a munkakedvet.

Az igazi civilizáló tényező, — úgy mond Durkheim, — a dinamikus sűrűség, a mely nem annyira a csoportosított elemeknek egy helyen való tömörülésében áll, hanem főként azoknak morális érintkezésében és egymásra való hatásában. Az egymás mellett való lakás semmit se jelent, ha az egyes csoportokat morális ürességek választják el egymástól.

E tételekből mégis az következnék, hogy a sűrűbben lakott területek, s így nevezetesen a városok a szellemi élet kifejlődésére a legalkalmasabb talajt nyújtják, hogy itt megy végbe leghatékonyabban az a szellemi surlódás, mely a cultura és művelődés haladását eredményezi. Ezzel ellentétben azonban Bagehot egyenesen azon a véleményen van, hogy a nagy metropolisok kiszárolt földje nagyon kevés nagy embert termel, s Lombroso ehhez hozzáteszi, hogy bár a geniek legnagyobb része nagy városokban hal meg — de a vidéken született. ¹⁾

Ward erre nézve azt mondja, hogy ő is azon a nézetten volt, hogy a kiválóságok rendszerint nem városi termékek, de Odin statisztikai kimutatásai az ellenkezőről győzték meg őt. E kimutatások szerint, melyekről már az előző fejezetekben megemlékeztünk, Franciaország városai minden tartományában, egyetlen egynek kivételével, jóval nagyobb számát adták az íróknak, legtöbb esetben kétszeresénél is többet, mint a vidék. Az öt század folyamán élt 6382 író közül — a mennyiben a születési hely megállapítható volt — 1341 Párisban született, 2757 egyéb városokban, 1294 kisebb helyeken, 93 úri kastélyokban. A párisi méretekhez arányítva, ha az írói tehetség egész Franciaországban ugyanilyen lett volna, az írók számának nem 6382-nek, hanem 53.640-nek kellene lennie, a kisebb városok arányszáma szerint, ha azt általánosítjuk, 22.600 írónk lett volna, és ha mindenütt a vidék arányszáma uralkodnék, az összes írók száma 1522-re szállott volna le. Ennélfogva, fűzi hozzá e számokhoz Ward, úgy látszik a nagy emberekben való termékenység a váro-

---

¹⁾ Lombroso, *L'Homme de génie*. 199. l. — Lombroso et Laschi, *Le Crime politique*. 156. l.

sok kiváltsága. És ez az előny még feltünőbb volna, ha nem a születéshelyet vennők figyelembe, hanem azt a helyet, a hol az emberek életük javát töltötték és fő munkásságukat kifejtették.¹⁾ Azonban itt mégis még egy másik irányban kellene bizonyos helyreigazítást végebeinni. Azt kellene ugyanis a vizsgálat tárgyává tenni, hogy a nagy városokban született kiválóságok közül hány volt ősidőktől ott tartózkodó családok ivadéka? S ez esetben, — a mennyiben ezt csakugyan lehetséges volna ellenőrizni, — a nagy városok kedvező arányszáma leszállana, s beigazolódna az a közismert igazság, hogy a nagy városok, bár a szellemi élet fejlődésére sokkal több ingert és alkalmat nyújtanak, másrészt régebben is, de ma még inkább, nemcsak köszörülnek az elméket, de izgalmasabb életviszonyaikkal megőrlik a szervezeteiket és idegeiket, aminélfogva az állandóan a nagy városokban lakó családok élettartama rövidebb lesz, s a városok nemcsak fejlődésük gyarapodása, hanem régi lakosság-inventariummuk fenntartása végett is folyton a vidék beömlésére szorulnak. Azért, ha Ward az egyéni kialakulásnak két előfeltételeként a természetet és táplálkozást jelezte, a táplálkozást a legtágabb értelemben véve s a szellemi culturára is vonatkoztatva (angolul e sikerült szójátékkal *nature and nurture*), azt mondhatjuk, hogy a vidék jobb szervezetet, erősebb természetet ad az élet küzdelmeihez, a város pedig több szellemi táplálékot nyújt az egyéniség kifejlődéséhez. Szóval az egészséges test és lélek harmoniájához e tekintetben is együtt kell működnie városnak és falunak.

Odin megkísérelte az öt századnyi időtartamra vonatkozólag Európa fő culturnemzeteinek *genie*-számba menő kiválóságait születési helyük szerint csoportosítani. Az arányszámok itt is föltétlenül a városoknál sokkal kedvezőbbek; így pl.:

Olaszország 55 kiváló írója közül nagyobb városokban született 23, és pedig Firenzében 7, Velenczében 4, Ferrarában 3, Nápolyban 3, Arezzóban 2, Pistojában 2, Veronában 2, egy-egy esik Bergamo, Milano, Mantua, Padua, Pavia, Reggio kisebb városokra.

Spanyolország 60 kiváló írója közül 29 hat városnak szülötte;

¹⁾ Ward i. m. 188. l.

és pedig itt a politikai concentratio következményeként, Madrid jár legelül 16 íróval; Sevilla 5, Alcala de Henares 2, Cordova 2, Toledo 2, kiválóságot adott a világnak. (Cordova kivételével mind egyetemi városok.)

Angolország 70 írói kiválósága közül Londonban 15, Dublinban 4, Edingburgban 2 született, azonkívül Bristol, Cambridge, Glasgow, Liverpool nagyobb városok adtak egy-egy író.

Németország 71 írói kiválósága közül 3 külföldön született, Berlin, Breslau és Hannover 3-3-at adott, Hanau és Königsberg 2-t, 17 nagyobb város egyet-egyet.

A városok előnyösebb számaránya kétségkívül azokkal a kulturai tényezőkkel van összefüggésben, melyek ott többé-kevésbbé közkincset képeznek, s a szunnyadó tehetség számára nagy suggestiv erővel bíró ösztönzésül szolgálhatnak. A város tehát nem mint a népesség conglomeratuma hat, hanem intézményeinél fogva, s azért a szellemi fejlődésre nézve — Odin szerint — legfontosabb tényezők oly városok, melyek

1. a politikai s egyházi élet központjai;
2. melyekben írók, tudósok, művészek csoportosulnak, gazdag nemesség és főpapság támogatását nyújtja;
3. magasabb iskolákban, múzeumokban és könyvtárakban bővelkednek;
4. gazdag, vagy legalább jólétben élő családok otthonát képezik, s ezeknek az otium litterarum lehetőségét megadják.

Odin tabellái kiterjednek a gazdasági viszonyok és a socialis rétegek befolyására is. E tabellákból láthatjuk, hogy a kiváló tehetség, sőt talán a genie sem nélkülözheti a kedvező körülményeket szellemi tevékenységének kifejlesztésére.¹⁾ Naiv gondolat az, hogy a genie minden körülmények között utat tör magának. Több akadálylyal tud megküzdeni, legyőzi azokat a nehézségeket, melyek más számára legyőzhetetlenek, — de

---

¹⁾ V. ö. V. de Lapouge, *Race et milieu social*. 226. l. — és Niceforo, *Observations sur l'infériorité naturelle des classes pauvres*. Paris 1905. — Forza e ricchezza, Torino 1906. Niceforo azon véleménye, hogy a szegény osztályok gyermekei a nyomorúság okozta átöröklött intoxicatióban szenvednek, a tények által nem nyer beigazolást. Amerikában néger rabszolgák gyermekei is, kedvező socialis körülmények közé kerülve, az intellektualis élet különféle terén kiemelkedtek.

neki is szüksége van a szellemi életet fakasztó napsugárra. Odin tabelláiból kiviláglik, hogy a nemes osztály sarjadéka 200-szor kedvezőbb helyzetben lehetett egy irodalmi tehetség fejlesztésére, mint a munkásosztály, a polgári osztály arányszáma a nemességhez viszonyítva 1:23; az orvosok és ügyvédek gyermekeiből vált írók aránya a nemességből származókhöz 1:6·5, a bírók gyermekeié 1:2·5. Igaz, hogy Odin tabellái öt századot ölelnek föl, s hogy az utolsó században ez arányszámok egészen mások lennének, mindenesetre a polgári osztály nagy előnyére, s hogy e tabellák csak az irodalmi téren működőket tüntetik föl, s valószínűleg más, a nemesség származottainak kevésbé kedvező arányszámokat nyernénk, ha egyéb kiválóságokat, művészeket, egyházi férfiakat, államférfiakat is figyelembe vennénk.

A nevelés befolyására nézve Odin tabelláiból szintén arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a tehetség, és maga a genie is, nevelés híján csak nagy ritkán tud érvényesülni. Erre nézve Odin 827 esetet kutatott ki Franciaország íróira vonatkozólag; ebből 811 jó nevelésben részesült, 16 pedig szegényes, vagy semmi-féle nevelésben. De e 16 közül csak három érte el a genialitas fokát (La Rochefoucauld, Béranger, Dumas). Európa többi jelentékenyebb culturországaira nézve Odin a következő eredményeket érte el (itt csupán csak a genialitas fokát véve figyelembe):

Ország	Jó nevelés	Kevés v. semmi	Kétes	Genialis írók összege
Olasz.....	51	1	3	55
Spanyol	44	1	18	63
Angol	71	3	1	75
Német	64	1	6	71
	230	6	28	264

A jó nevelésben részesültek percentszáma 97·5, körülbelül ugyanaz, mint a 827 franciaországi eseténél.

Ha nem is áll tehát kivétel nélkül az, hogy a körülmények teszik az embert, a kellő alkalom híján igen sok fényes tehetség

és genialis hajlam veszendőbe mehet. Ez pedig nem az egyénnek, vagy nemcsak az egyénnek kára és vesztesége, hanem a nemzeté és társadalomé.¹⁾ S hogy életrevaló népek ezt miként látják be, arra W. Ostwald mond el különösen jellemző példát. Midőn ő még működő tanár volt, egyik japán tanítványa azt a kérdést intézte hozzá az ő hazai közoktatási kormánya megbízásából, hogy miről lehet idejekorán megismerni azokat, kikből kiváló emberek válhatnak. Ostwald kissé csodálkozó viszonzkérésére, mi oknál fogva intézik hozzá e kérdést, az ifju azt válaszolta, hogy a japán kormány nagy pénzösszegeket utalt ki arra a célra, hogy különösen a szegényebb néposztály között kutassák ki azokat, kik a hazának hasznos szolgálatokat tehetnének, hogy azokat aztán kiképezzék; de elsőbben is a kormány tisztába óhajt jönni azokkal az alapelvekkel, melyek szerint e pénzösszeggel a kívánt célt minél biztosabban elérhesse. A mily érdekes a kérdés feltétele, oly érdekes a tudós tanár válasza, mely röviden összefoglalva azt mondja, hogy a tanulónál a kiváló tehetséget onnan lehet kiismerni, hogy nem elégszik meg azzal, a mit az iskola rendes tanítása nyújt. Ha mélyebbre és meszebbre kíván hatolni, mint a meddig az iskola utal, melynek a középszerűségek túlnyomó számát kell figyelembe vennie. Ez az elégedetlenség a jele az eredetiségnek, vagyis annak a váagnak, hogy az ember önmagától is tegyen valamit. A hol ez megvan, ott adva van a kutató szellem alapfeltétele, a melyet semmiféle oktatással megadni nem lehet.²⁾

A japán kormány, miként az ő bölcs intézkedése mutatja, helyesen fogta fel hivatását és nagyon helyes alapelvből indult ki, t. i. hogy az egyéniségek képességeiknél és hajlamaiknál fogva nagyon különböznek, de hogy a képesség — rendszerint — csak a kedvező körülmények behatása alatt tud fejlődni, s hogy a nemzeti feladatok közé tartozik az, minél több képességnek minél több alkalmat adni arra, hogy kifejlődhessék.

¹⁾ Ezt fejezi ki W. Ostwald is művének (Grosse Männer. I. 1910.) előszavában: »Es zeigt sich, dass zwar die psychophysischen Vorbedingungen, dass aus einem Knaben ein grosser Mann wird, sich nicht willkürlich herbeiführen lassen, dass aber sehr viel mehr potentielle grosse Männer geboren werden, als tatsächlich zur Entwicklung gelangen.«

²⁾ U. o. 1—3. l.

IV. FEJEZET.

Miben áll az egyéniség?

Köztudomású dolog, hogy teljesen idegen népfajok között az arczvonások után nem tudunk egyént egyéntől megkülönböztetni. A négeren mi mindig csak az általános néger typust látjuk, még az egyes törzseknek elég elütő sajátosságai is csak az anthropologus szemei előtt nyilvánulnak meg: Így vagyunk a sárga fajjal is, a chinai és japán typust is alig tudjuk egymástól megkülönböztetni. A mi szemünk csak a mi typusunktól eltérő sajátosságokat veszi észre, már a typus válfajai is elmosódnak előttünk, egyéni különbségek iránt pedig teljesen érzéketlenek vagyunk. A ki azonban hosszabb időt tölt akár négerrel, akár chinaiak vagy japánok között, az napról napra, minél több egyénnel van dolga, annál több egyéni sajátosságot fedez fel feketéknél vagy sárgáknál s később maga is csodálkozni kezd azon, hogyan nézhette ő mindezeket egyformáknak.¹⁾

Ép ily egyformaságban tűnnek föl előttünk nagy embercsoportok egyéniségei, pl. egy ezred emberei, ha azokat bizonyos távolságból nézzük; itt már nem létezik előttünk Péter és Pál, János és István, hanem ennyi meg ennyi század emberanyag s legföllebb a tiszt és közlegény között való különbség ötlük még szemünkbe.

Azok a sociologusok, a kik előtt az egyén nagy tömegbe összefoly, hasonló helyzetben vannak. Ők nem tudnak psychologikus különbséget tenni ember és ember között, mert magát

¹⁾ Ép így voltak a spanyolok az indiánokkal Amerika felfedezése után. »Ez a nép, így ír róluk Pedro Ciega de Leon, a férfiak ép úgy, mint a nők, egy családhoz tartozónak látszik, bár oly temérdek nemzetre és törzsre oszlik, melyek különféle égaljak alatt laknak.« L. Ludw. Gumplowicz. Der Rassenkampf. Innsbruck 1909. 189. l.

az egyéni psychét nem teszik vizsgálatuk tárgyává, csak általánosságában fogják fel, mint mi a fekete vagy sárga ember typusát, vagy pedig csak előkelő távolságból nézik, a honnan az egyéni sajátosságokat már nem lehet megkülönböztetni; innen nézve már csak csoportokat láthatunk és nem embereket, sőt a csoportok mozdulataiban is már nem az egyesek tevékenysége az, a mire ügyet vethetünk, hanem csak a synergiából származó eredő.

Pedig egyéniség van az idegen népfajoknál és az egyéni tevékenység nem vész el a tömegekben sem. S ha van valami igazság De Candolle ama megjegyzésében, hogy az anthropologusok meglehetősen általánosságban elismerik azt a törvényt, hogy minél műveltebb valamely népfaj, annál jobban különböznek benne az egyes egyének,¹⁾ ha másrészt megengedjük azt is, hogy intenzívebb tömegmozgalmak mellett az egyéni actionképesség kevésbé tud érvényesülni; mindezek csak azt bizonyítják, hogy az emberi fejlődés iránya nem az, a mit J. Stuart Mill pecorismusnak, mások gregarismusnak, azaz nyájszerű együttélésnek neveznek, hanem az egyéniség kifejlődése és érvényesülése. Nagy hiba, hogy sokan az egyenlőségnek, az emberi méltóság egyenlőségének szép eszméjét összetévesztik az egyformaság fogalmával, s azt vélik, hogy egyenlőséget csak egyformasággal lehet elérni.²⁾ Pedig az egyformaság tényleg ellenkezik magával a természettel, ellenkezik a fejlődés elvével, melynek alapja ép a differentiatio. Nincs két kristály s nincs két falevél, mely teljesen egybevágó volna s miként a természetnek, úgy a társadalomnak a harmoniáját nem az egyformaság, hanem az arányosság teszi ki. S itt az igazi egyenlőség ép az arányosságban rejlik, a mennyiben ez az erő és munkát úgy iparkodik megosztani, hogy belőlük egyenértékű viszonylatok alakuljanak ki.

A tudomány a természet nagy világában csakugyan iga-

¹⁾ A. De Candolle, Zur Geschichte der Wissenschaften und der Gelehrten in zwei Jahrhunderten. Deutsch von W Ostwald. (Grosse Männer. II. Bd.) 1910. (v. 11.) 63. l.

²⁾ V. ö. Palante, La Sensibilité individualiste, Paris 1909. 5. l.: «La sensibilité sociale ou grégaire se complait dans la banalité des traits; elle aime qu'on soit „comme tout le monde“.»

zolta már és igazolja a társadalmi élet terén is, hogy a mélyebb és behatóbb vizsgálat mindig több újat, több változatot, több eredetiséget tár fel előttünk, a mi azonban csak a járatlanok hiányos apperceptiójában okoz zavarokat, miként ezt Pascal az emberi társadalomra vonatkozólag oly éles ítélettel kifejezi: »A mesure qu'on a plus d'esprit — ezek az ő szavai — on trouve qu'il y a plus d'hommes originaux. Les gens de commun ne trouvent pas de différence entre les hommes.«

Az emberi egyéniség characterének e differentiáló variabilitását nem magyarázza még meg elegendőképen az a mondás, hogy az embert a körülmények teszik azzá a mi s ha a nagy tettek embere, Napoleon, mint a bevezetésben jeleztük, azzal hitegette magát, hogy ő cselekvéseiben csak a körülményeknek engedett, a nagy gondolatok emberei, a reflexió nagy szellemei másként nyilatkoznak. Szóljon itt a többi helyett J. Stuart Mill, a ki emlékirataiban öntapasztalatait így foglalja össze: »Azt észleltem, hogy bár a mi characterünket a körülmények alakítják ki, a mi saját vágyaink sokban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy maguk a körülmények hogyan alakuljanak s annak a tudatára jutottam, hogy a szabad akarat tanában van valami nagyon felemelő és igazán nemes, t. i. az a meggyőződés, hogy van saját magunkban valóban létező energia, mely a karakter kialakulását irányíthatja és hogy a mi akaratunk az által, hogy a bennünk lévő körülményeket befolyásolja a jövőre való tekintettel átmódosíthatja a saját habitusait és hajlamait. Ebben semmi sincs, a mit nem lehetne a körülmények elméletével meg egyeztetni, sőt ellenkezőleg, ez inkább ennek az elméletnek helyes felfogása.«

Vagyis, azoknak a körülményeknek, melyek az emberi egyéniség characterét kialakítják, egyik számbaveendő tényezője az ember öntudatos elhatározása, melynélfogva az ember vagy alkalmazkodik a többi körülményekhez, vagy pedig ellenük szegül.

»A mi tapasztalatunk azt tanítja, — mondja hasonló gondolatában Bergson — hogy mi szabadnak érezzük magunkat, vagyis nem vagyunk a körülmények hullámain céltalanul

1) Mémoires, trad. Cazelles, ch. V. 161. l. k.

ide-oda vetett öntudatlan fadarab. A szabadság tény, és alig van tény, melynek valódiságát világosabban igazolni lehetne. A tapasztalat ennél fogva minden determinismust megczáfol, bár a szabadságnak akármilyen meghatározása igazat adna a determinizmusnak.¹⁾

Majd Kanttal polemizálva azt mondja az intuitionismus e népszerű bölcselelője: »Kant az akarat szabadságát a *numená-k* közé emelte föl, a mely ennél fogva a mi ismerőtehetségünk számára föl nem érhető. De az igazság az, hogy mi ezt az *én-t* (a mely az öntudatosságban és szabad elhatározásban nyilvánul) mindannyiszor észreveszszük, a hányszor csak a reflexio erős törekvésével szemünket kivonjuk abból a homályból, mely bennünket körülvesz, hogy önmagunkba beletekintsünk... Az *én*, a miként azt öntudatunk felfogja, szabadon működő ok, mi magunkat mint önmagunkat ismerjük meg.²⁾

Szóval a sociokratikus³⁾ elmélettel szemben, mely a társadalmi befolyásoknak ellenállhatatlan determinizmusát hangsúlyozta, Bergson is odaállítja mint el nem hanyagolható tényezőt, az öntudatosan cselekvő egyéniséget, mely nemcsak alakul, hanem önmagát kialakítja, mely nem pusztán a külső benyomásokat felvevő és megrögzítő érzékeny lemez, hanem miként a művész, önállóan alkot. »*Non pas devenir, — így jelzi röviden és pregnánsan Jules Lecquier az emberi psyché működését, — mais faire, et en faisant se faire.*«⁴⁾

Az egyéniség karaktere, a mint az a gondolkozásban és cselekvésben mint bizonyos habitus nyilvánul, s a mi az egyes ember életébe bizonyos tervszerűséget, stílszerűséget hoz, nem az a szigorúan kimért fatalistikus változhatatlanság, miként azt Schopenhauer szemléli, a mely az embert önkéntelenül is mindig ugyanabba a csapásba hozza,⁵⁾ mert a karakter maga

¹⁾ Bergson, *Essai sur les données immédiates de la Conscience*. 11. éd. Paris 1912. 165., 168. és 177. l.

²⁾ U. o. 179. l.

³⁾ A sociocratia szót abban az értelemben, hogy vele a társadalmi befolyás hatalmát fejezik ki, Ward-nak *The psychic factors of civilisation* című munkájában találkozunk. G. Richard alkalmazza oly értelemben, hogy vele azt az iskolát jelezze, mely a társadalmi determinizmus követője.

⁴⁾ *La recherche d'une première volonté*. 92. l.

⁵⁾ »Die ... Planmässigkeit im Lebenslauf eines Jeden lässt sich nun

is nem pusztán öntudatlan kialakulása az ének, hanem az ének öntudatos hozzájárulásával képződik.

»A mi életünkben mindig akad egy pillanat, — mondja finom psychoanalinsissel Prat, — a melyben azt állítjuk magunkról, hogy önmagunkat ismerjük, a melyben a mi lényünk megörögzítettnek látszik. Ez az a pillanat, a melyben a mi karakterünk véglegesen kialakul. Ekkor aztán, nagyobb tévedés veszélye nélkül, megmondhatjuk, hogy mik vagyunk. Így tehát a mi fejlődésünk (devenir) akkor állapodik meg, a mikor az én nem egyéb mint a megszokottságok összege s úgy látszik, ekkor már megmondhatjuk mik vagyunk, miután egészen biztosan tudjuk, hogy mivé lettünk.«¹⁾

Ugyanez írónak igazat adhatunk, ha kiemeli azt, »hogy vannak emberek, — és számuk talán nem is oly csekély, — kiknek élete nem más, mint a környezethez alkalmazkodó karakter, a kik élnek anélkül, hogy igazán önmagukká lennének, de még ez esetben sem mondhatjuk azt, hogy ez a karakter végzetszerű, mert a mi működésünkben a mi akaratumk minden pillanatban közreműködik, vagy közreműködhetik, a mi lehetővé teszi, hogy ellentálljunk a környezet befolyásának, ha önönmagunk akarunk lenni.« A sociokratikus behatások hatalmával szemben tehát az ember mindig rendelkezik azzal a képességgel, vagy mondjuk talán passiv ellentálló tehetséggel, hogy tudja nem akarni azt, a mit azok reánk dictálnak; ez az ellenkezés — *nolonté*, mint Prat egy kissé önkényesen alkotott szóval jelzi — képessé tesz bennünket arra, hogy az empirikus karakterrel az ideális egyéniséget szembeállítsuk.²⁾ Mert, — mint könyve egy másik fejezetében a noergiaról ugyane szerző kifejti, — senki sem tagadhatja, hogy az én, bár saját lényét pontosan meghatározni és egészében megismerni nem tudja, a dolgokat és önmagát is másként is el tudja képzelni, mint a milyenek, a milyenek azonban lehetnének. Ép úgy nem lehet elvitatni, hogy az emberi ész a létező valósággal szembeállíthatja az ideális

zwar zum Theil aus der Unveränderlichkeit und starren Konsequenz des angeborenen Charakters erklären, als welche den Menschen immer in dasselbe Gleis zurückbringt.«

¹⁾ L. Prat, Le Caractère empirique et la Personne. Paris 1906. 31. l.

²⁾ I. m. 34. és 35. l.

igazságot, a miként ő azt felfogja. Ebben az értelemben tehát az emberi szellem alkotó erővel bír.¹⁾ S így az ember fölteheti, magában, hogy a létező valóságot amaz ideál szerint, melyet ő magának alkotott, átídomítja. S neki joga van arra, hogy magát szabadnak higgye s remélje, hogy bizonyos mértékben ő tőle is függ, hogy ideálja szerint cselekedjék és önmagát kialakítsa. A noergia, az észnek psychikai energiája, tehát kétségtelenül létezik, legalább mint értelmi és ideális hatóerő. Nemcsak hogy létezik, hanem az ember életében kiszámíthatlan szerepe van. E noergia nélkül vagyis, ha nem volna az embernek tehetsége, hogy a létező dolgokkal szembeállítsa azt az ideált, mely szerint a meglévőket átídomítani törekszik, nincs tudomány, még természettudomány sem, nincs művészi alkotás, nincs haladás.²⁾

Azt mondhatjuk, hogy minél erősebb az egyéniség, annál világosabban fogja fel az ideált és annál nagyobb energiával törekszik annak elérésére. Vierkandt szerint a culturalis átalakulást létrehozó mozgalmakra nézve a vezető egyéneket, ha nem is kizárólag, ideális motívumok mozgatják, de a tömegnél ezeknek alacsonyabbrendű motívumokkal kell társulniok.³⁾

Egyéniség, egyéni sajátosság, egyéni öntudat és egyéni akarat tehát van és lesz. Flaubert ugyan 1870-ben még így ír, mintegy bizalmatlankodva George Sandhoz: *«L'individu, nié, écrasé par le monde moderne, va-t-il reprendre de l'importance?»*

---

¹⁾ Ezt elismeri maga Th. Ribot is, l. Biottot, Les grands Inspirés, Jeanne d'Arc 214. l. *«Le créateur génial est-il le plus haut degré de la personnalité ou une synthèse des masses, la résultante de lui-même ou des autres, l'expression d'une activité individuelle ou d'une activité collective? Bref son caractère représentatif doit-il être cherché en lui ou hors lui? Il me paraît bien difficile, se répond M. Th. Ribot, d'admettre que le génie créateur ne soit que la résultante de son milieu... Puisque cette influence agit sur beaucoup d'autres, il faut bien que chez les hommes supérieurs il y ait un facteur personnel.»* Toutefois *«si individuelle que soit la création, elle enveloppe toujours un coefficient social. En se sens, nulle invention n'est personnelle au sens rigoureux; il lui reste toujours un pen de cette collaboration anonyme.»*

²⁾ I. m. 320., 321. l.

³⁾ Alfr. Vierkandt, Die Stetigkeit im Kulturwandel. Leipzig 1908. 143. l.

Souhaitons-le ! « De ma, ép a sociologia alapján, azt mondhatjuk, hogy az egyéniséget nem fenyegetheti semmiféle veszedelem, mert az ember egyénisége az emberi természetből nőtt ki s az embernek meg kellene szűnnie embernek lenni, ha megszűnnék egyéni lenni és ha a világ csakugyan el akarná nyomni az egyéniséget, akkor azt a társadalom mentené meg, mert a társadalomnak szüksége van az egyéniségre és pedig annál jobban van reá szüksége, minél előhaladottabb az ő socialis szervezettsége.

Az egyéniség differentiatiója az emberi természetből folyik, mert az, a mi minden egyéni karakternek az alapja és a mi a maga valójában megváltozhatatlan, a temperamentum, a természet ajándéka. Jól mondja Ratzenhofer, hogy a környezet, főként a civilizált környezet a képességek kifejlődésére bír némi befolyással, a karakter kifejlődésére sokfélével, de alig valamelyessel a temperamentum kialakulására.¹⁾ A temperamentum maga nem a karakter, hanem annak csak úgyszólván irreductibilis eleme, mely annak nem annyira irányát, hanem inkább stylusát szabja meg. Innen van, hogy bár az ember gondolkozásmódja, világnézete idővel változhatik, talán ép az ellentétbe csap át, de az ő kifejezésmódjában, gestusaiban, érzelmeiben, felfogóképességében, reactióképességében van valami tipikus, a mi lényegében egyforma marad egész életében. Lehet, sőt van is benne fejlődés, meg visszafejlődés, gyarapodó vagy csökkenő energia, de a psychikai typus egy marad, ép úgy mint pl. írásvonásai élete folyamán először gyerekesek, aztán férfiasak, illetve nőiesek, végre öregesek, — de mindig egyéniek, mindig egy alaptypusúak. S bár a modern tudomány temperamentumunk Hippokrates-féle osztályozását (sanguinikus, cholerikus, melancholikus és phlegmatikus) a maga régi formájában, főként a mi annak physiologikus alapját illeti, már nem teszi magáévá, az alapcharakter tekintetében annak a régi osztályozásnak a psychologiai alapját csak megerősítette. Mert, a mint Wundt, s utána Fouillée a temperamentum különfeleségét az apperceptio gyorsabb vagy lassúbb folyamatára és viszont a reactio kisebb vagy nagyobb energiájára, illetve

¹⁾ Ratzenhofer, Soziologie. 19 (?) I.

e kettőnek négyféle combinatiojára fölépítik, vagy Ribot más formában az érző és mozgató idegek különféle szerkezetéből (tonus) származtatja,¹⁾ az a régiek psychologikus észleleteinek helyességét constatálja, bár a régiek nem tudták észleleteiknek physiologikus okait helyesen meghatározni.

A modern psychologia kétségbevonhatatlan tényként megállapítja, hogy van egyéni temperamentum, és hogy az nagyjában egységes és változatlan marad az ember életében. Ez az egyéni differentiatio természetes alapja, melyen a társadalom befolyása alig bír változtatni, sőt azt mondhatjuk, hogy a környezet befolyása, az ő physikai és socialis sokféleségével ezt a differentiatiót nem csökkenti, hanem inkább fokozza. A művelődés haladása együtt jár az egyéni differentiatio gyarapodásával. A művelt társadalom az egyéni karakternek sokkal több különbözetét tünteti fel, mint a félig művelt vagy a primitiv népek társadalma.

Mert hisz a sociologia általános alapelvei közé tartozik, hogy a társadalmi fejlődés haladásával egyenes arányban növekszik a társadalmi osztályok szerves kialakulása. A munkamegosztás a gazdasági élet követelménye szerint, mind tovább és tovább megy, az emberek, a mi lehet részben sajnálatos eredmény, mind kevésbbé universalisakká kezdenek válni, az ember ma, hogy úgy fejezzem ki magamat, csak úgy tud ember a talpán lenni, ha a maga szakmájában minél jobban tud specialista lenni. S így van ez a tudományban, művészetben, iparban, közéleti tevékenységben, sőt a mindennapi legközségesebb munkánál. Míg a renaissance-kor culturájának ideálja az *»uomo universale«*, kinek főtypusai Leonardo da Vinci és Leon Battista Alberti, addig a mai kor ideálja a specialista. Így kívánja ezt a gazdasági életnek és a szellemi culturának fejlődése egyaránt, és mi ez egyéb, mint differentiatio az individualismus felé? A mai kor culturája tehát nem töröli el az egyéniséget, minden socializáló törekvése mellett cultiválnia, erősítenie kell az egyéniséget, mert a társadalom egyénekből áll és mindenkinek, ki a társadalmat fejleszteni, előrevinni,

¹⁾ Ribot, La personnalité. — Die Persönlichkeit, Pathologisch-psychologische Studien. Ueb. von Dr. Jobst, Berlin 1894.

megújítani, megreformálni, javítani akarja, annak először is az egyénekre kell hatnia, egyéneket kell az ő eszméi számára megnyernie, a reformtörekvéseket az egyénnel kell jogosultaknak elismertetnie, az ő szavait, ékesszólását, agitációját egyénekhez kell intéznie, szóval, a ki socialis téren haladást óhajt, annak magát az egyént kell socializálnia, vagyis az egyént kell meggyőznie arról, hogy a socializálás anyagi előny és erkölcsi haladás. S tényleg e recipe szerint dolgoztak mindazok, kik socialis téren jól vagy rosszul működtek.

V. FEJEZET.

Az egyén beleilleszkedése a társadalomba.

Azonban nemcsak az abszolút sociokratia természetellenes dolog, hanem ép úgy természetellenes az egyéniségnek teljes elkülönítése, mintegy kiragadása a társadalomból, a társadalmi szervezet fölé való emelése, a mely elméletet a sociokrátiával szemben monadokrátiának nevezhetnénk. Mert az ember természeténél fogva nemcsak individualista, vagy mondjuk akár bizonyos értelemben egoista, hanem ugyanazon emberi természetnél fogva *ζῶον πολιτικόν*, mint már Aristoteles mondja, vagyis társadalomban élő, és a társadalmi életben fejlődő és kialakuló lény. Azért a miként nem volna már a mi fogalmaink szerint való ember az egyéni karakterétől megfosztott csorda-ember vagy méhkasember, ép úgy nem ember többé az az *Uebermensch*, a ki csak magáért létezik, és a kinek a többiekkel csak az az összeköttetése van, hogy azok csak ő érette léteznek. A talaj, melyből az egyéniség kinő a társadalom, s miként a növény elhal, ha gyökereit a tápláló földből kiszakítják, úgy volna az egyéniség számára a társadalomtól való elválasztás egyértelmű a halállal.

Azért az egyéni és társadalmi élet, ha antinomiák is, de nem ellenséges irányzatok, melyek egymást emésztik, hanem polaris ellentétek, melyek csak párhuzamosan fejlődhetnek. Az abszolút sociokratia a gyakorlatba átvive nemcsak az egyéniséget tenné tönkre, hanem vele együtt a társadalmat, és az abszolút monadocratia nemcsak a társadalmat atomizálná s bontaná föl, hanem ezzel együtt az egyént is megfosztaná igazi tápláló erejétől.

Az egyéniségnek és a társadalomnak e viszonyosságát fejtegeti már Plato az ő államtanában (politeia) midőn azt mondja,

hogy a társadalmi kosmos és az egyéni mikrokosmos mintegy egymást világítja és magyarázza meg, s e kettőt ahhoz a két fadarabhoz hasonlítja, mely egymáshoz surolva tüzet fakaszt, míg egymagában mindegyik hideg marad.¹⁾

Az egyénnek tehát, hogy igazán egyéni életet folytathasson, hogy egyénisége kifejlődhessék, a társadalomba bele kell illeszkednie. Mert az egyén nem az *egyedüli*. A Stirner-féle »der Einzige« tulajdonképen képzeleti lény, olyan veszedelmes ideál, melynek csak megközelítése is egyenlő az immoralismus személyesítésével. Azt mondhatjuk, Macchiavelli volt az, a ki ezt az immoralismust mintegy codificálta; ő ugyan szintén csak a maga korának volt a gyermeke, és a renaissance-nak egyoldalú individualismusát mintegy ad absurdum vezette. Talán a valóságban olyan egyéniség, a ki Macchiavelli elveit vagy mondjuk inkább elvtelenségeit a maga egészében megvalósította volna, nem létezett, sőt nem is létezhetik, s ő az ő ideálját olyképen állította össze, hogy a túlcsapongó és korlátokat nem ismerő egyéniségek vonásait, melyek a valóságban szétosztva léteztek és léteznek, egységesítette, egy concret egyéniségbe összevonva idealizálta, miként a sixtusi madonna festője azt mondotta, hogy e képébe azért tudott összehozni annyi bájt, szendéséget és az anyai érzelemnek apotheosisát, mert sok száz és száz anyát észlelt meg s mindegyiktől elleste azt, a mi legszebb, legbájosabb és legkifejezőbb volt, s mindezeket az ő képében egyesíteni törekedett.

Az absolut individualismusnak csak magáért élő embere a valóságban nem létezik, és a Nietzsche-féle *Ueberschensch* az ő kíméletlenségével és korlátlan zsarnokságával a valóságba átültetve *Unterschensch*-sé válnék. »*All selfishness —* mondja találóan Warner Fite — *is a manifestation of unintelligent animal impulse.*«²⁾ S ezért a Stirner-féle ideológiát nagyon helyesen jellemzi Georg Adler, midőn azt a bohémság és az úgynevezett »Lumpenproletariat« életphilosophiájának, a moralinmentes anarchistikusan tanítás összefoglalásának, ethikai solipsismusnak nevezi el.³⁾

Stirner maga ennek a túlcsapongó individualismusnak a

¹⁾ Republ. I. IV. p. 435. l.

²⁾ W. Fite, Individualism, four Lectures on the significance of consciousness for social Relations. London 1911. 181. l.

³⁾ G. Adler, Stirners anarchistische Sozialtheorie. Jena 1907.

legpraegnásabb kifejezője, bár ő csak annak az irányynak egy kiemelkedő pontja, mely Macchiavelli, Mandeville, Hobbes, Helvetius, Feuerbach, Stendhal, Benjamin Constant és Proudhon ideológiáján vezet keresztül, s a melynek a modern Franciaországban G. Palante¹⁾ és Felix le Dantec²⁾ mérsékeltebb módon adnak kifejezést.

Felix le Dantec a modern individualista iskola kiváló képviselője, az ő elméletét a biologia elveire építi föl, de nem veszi figyelembe, hogy a biologia is ép úgy ismeri az integratiót, mint a differentiatiót, s hogy a szerves lények kialakulása épen a sejtek associációjából jön létre. Különben F. le Dantec, aki az általános küzdelem elvét annyira hangoztatja, s a ki azt tartja, hogy az élet absolute egoista működés (un act absolument égoïste), nem zárkozhatik el annak elismerésétől, hogy az emberben nemcsak egoista érzelmek vannak, hogy a testvériség érzelme csakugyan létezik, s hogy ép azokat tartjuk legjobbjainknak, a kikben ez legjobban kifejlődött.³⁾ Szóval arra a meggyőződésre jön, a mit Goethe e szép szavakkal fejez ki: »Was der Mensch auch ergreife und handhabe, der Einzelne ist sich nicht hinreichend, Gesellschaft bleibt eines wackern Mannes höchstes Bedürfniss. Alle brauchbaren Menschen sollen in Bezug untereinander stehen.«⁴⁾

Vannak, a kik az individualismust az egoismussal felcserélik, a mi részben onnan származik, hogy az egoismus, egoista szóknak egészen más jelentőséget tulajdonítanak, mint a mit alatta rendszerint értünk, mert a közfelfogás az egoistában kiválóan vagy túlnyomóan önös érdeke által vezérelt embert ért. Ha pl. H. Laplaigne azt mondja: »*Qui dit homme, dit égoïste*«, mi első pillanatra szinte megütközünk rajta. De ha aztán a következőkben azt olvassuk, hogy a rosszul felfogott egoismus az embert arra ösztönzi, hogy javát a más javának kizárásával keresse, míg a jól felfogott egoismus által az ember a *solidaritásnak* magaslatos társadalmi és erkölcsi törvényeinek megismerésére emelkedik, s ezzel belátja, hogy az ő legnagyobb boldogsága az emberiség

¹⁾ La Sensibilité individualiste. Paris 1909.

²⁾ La lutte universelle. Paris ... és L'égoïsme base de toute société.

³⁾ L'égoïsme base de toute société. 96. l.

⁴⁾ Wanderjahre. III. B. 9. Kap.

legnagyobb boldogságával van szoros összefüggésben,¹⁾ akkor azonnal tisztában vagyunk azzal, hogy itt az egoismus csak azt a helyes és teljesen erkölcsi alapon álló önszeretetet jelenti, mely az igazi altruismusnak kiindulópontja.

Ennek az önszeretet-egoismusnak folyományaként következnek Laplaigne-nak e tételei: Az ember boldogságát két dolog alkotja meg, s e kettő föltétlen szükséges hozzá: »A saját természetét tökéletesíteni és a társadalmat tökéletesíteni«, és: »A solidaritas érzetének a kifejllesztése az emberi természet szükségletének felel meg, mert ez éhez a boldogságot és azt nem tudja másképp megtalálni, mint a társadalom valamennyi tagjával való teljes összhangban.«²⁾

Ez a jól felfogott egoismus, vagyis helyesebben kifejezve, individualismus egy és ugyanaz azzal a solidaristikus elmélettel, melyet újabban főként a francia sociologusok egyik iskolája karolt fel, Léon Bourgeois és Gide szellemi vezetősége alatt, s a mely az individualis és socialis irányzatnak egyensúlyozását akarja társadalombölcseleti elvekre fölépíteni és a gyakorlati életben érvényesíteni. Azt mondhatnók, a solidarismus társadalmi téren kívánja elérni azt, a mit Keyserling a polgári élet ideáljának s a boldog és erőteljes fejlődés alapföltételének jelez, t. i., hogy minden egyes autonomnak is, de ép úgy a nemzet-összesség szerves tagjának érezze magát.³⁾ A mint az állami életben szabadság és fegyelmezettség, polgári önállóság és nemzeti közérzet viszonyosságban álló dolgok, úgy hozza a solidarismus az individualis és socialis törekvéseket egymással közeli viszonylatba.

Ennek a társadalombölcseleti irányzatnak a gyökerei ugyan visszamennek az úgynevezett traditionalista iskolára, mely a restauratio idejében a francia forradalom egyoldalúan individualistikus irányzatával vette föl a harczot. Joseph de Maistre, Lamennais és de Bonald voltak ennek a vezető szellemei, kiknek bölcseleti irányzata mély nyomokat hagyott Franciaország szellemi evolúciójában. Comte maga elismeri, hogy de Maistre

¹⁾ H. Laplaigne, *La morale d'un égoïste*. Paris 1900. 14., 15. l.

²⁾ I. m. 145. l.

³⁾ L. Ludwig Stein, *Philosophische Strömungen der Gegenwart*. Stuttgart 1908. 241. l.

socialis elméletéből sok eszmét vett át, bár aztán Comte az elméletben a szélső collectivista felfogásra helyezkedett. Nevezetesen de Bonald volt az, a ki először kifejtette a solidarismus emez alapformuláját: »Az egyén mindent a társadalomnak köszön, s ennél fogva kötelessége minden erejét a társadalomnak szentelni.«¹⁾

Ezekből az eszmékből merítette Secrétan az ő solidaristikus elveit, melyeket a történelemre vonatkoztatva e praegnans szavakba foglal össze: »*L'idée de la solidarité domine l'histoire; la repousser, c'est nier l'histoire*«.²⁾

Bourgeois pedig e rövid formulába tudja solidaristikus társadalmi bölcséletét összefoglalni: »*Nous naissons débiteurs*«. Mert így fejt ki elveit: Az ember mint a társadalom tagja születik és születésénél fogva már nagy örökség birtokába lép. Az ember nem vonhatja ki magát a társadalom kötelékei alól — *l'homme isolé n'existe pas*.³⁾

Az a kölcsönös függés (interdépendance), melyben az ember embertársaival áll, a melynél fogva mindenkinek munkája és tevékenysége az egész társadalomra átháramlik, a *quasi-contrat social* jellegével bír; e társadalmi quasi-szerződés minden embert a társadalom adósává tesz, reá kötelességeket ró, és pedig nemcsak erkölcsi értelemben vett »lelkiismeretbeli«, hanem jogi alapon nyugvó kötelességeket.

A solidaritas tehát nem a levegőben függő elmélet, hanem a tények talajára van felépítve. Anélkül, hogy fatalismusba esnénk, el kell ismernünk, hogy testi és szellemi életünk egy sok évezredes örökségből alakul ki, hogy nemcsak biologikus szempontból vagyunk elődeink örökösei, hanem egész culturalis életünk millió és millió embernek munkájából, gondolkodásából,

¹⁾ L. de Bonald, *Théorie du pouvoir polit. et relig.* Préface 3. »Non seulement ce n'est pas à l'homme à constituer la société, mais c'est à la société à constituer l'homme, je veux dire à former par l'éducation sociale. L'homme n'existe que pour la société et la société ne le forme que pour elle. Il doit donc employer au service de la société tout ce qu'il a reçu de la nature et tout ce qu'il a reçu de la société, tout ce qu'il est et tout ce qu'il a.«

²⁾ Secrétan, *Philosophie de la Liberté*. T II. 2. édit. 1872. *L'Histoire* 8. leçon. 194., 195. l.

³⁾ Bourgeois, *La Solidarité*. 7. édit. Paris 1912 63. l.

törekvéseiből, szenvedéseiből lett azzá a mi. De viszont a mi életünk elodázhatatlan összefüggésben van a mi polgártársaink, kortársaink működésével, életfunctiójával.¹⁾

Sőt tovább mehetünk; azt hiszem, mindenki előtt világos tényként áll az az igazság, hogy minél nagyobbak az ember igényei, minél magasabbra lép a cultura fokán, annál több embertársának életfunctiójával lép összeköttetésbe, a mely nélkül az ő saját életfunctiója a jelenlegi alakjában lehetlenné válnék. A gazdasági élet terén ez egészen világosan áll előttünk. Mindennapi táplálkozásunk és ruházódásunk érdekében százezernyi, milliónyi ember közreműködése szükséges a mezőn, az erdőben, vízen és szárazon, a műhelyekben, a gyárakban, a bányákban, itthon és idegenben, sőt a legtávolabbi földrészekben.

S a mi szellemi életünk sphaerájának talán még nagyobb az átmérője. Hány ezer generatio dolgozott azon a finom, bámulatosan szövevényes mechanismuson, melyet nyelvnek nevezünk s a melylyel most, ha akarjuk, gondolatainkat félreérthetetlen világossággal kifejezhetjük, s a mely által világosan gondolkodni megtanultunk? És ha betűket rovunk le, gyümölcsét szedjük ama szellemi munkának, mely a felfedezések egyik legjelentősebbikét létrehozta, az első hieroglyph iratok kigondolója genialis találmányának.

Mindezek elvitázhatatlan tények és azért a társadalmi solidaritast mint tényleg fönnálló kötelességet, mintegy társadalmi adóslevelet nem lehet kétségbevonni. Ha Palante ezt socialis dogmatismusnak nevezi, akkor az a tények dogmatismusa.

Egyben azonban még kiegészítésre szorul a solidaritas, a mint azt Bourgeois iskolája kifejti. Ez t. i. föltételezi azt, hogy midőn a társadalmi adósság fönnállását megállapítja, ezzel már az embereket e kötelesség teljesítésére is reábirta — s ebben némi optimismus rejlik. Midőn Bourgeois az 1900. évben Páris-

¹⁾ L. L. Bourgeois, Solidarité. 7. édition. Paris 1912. — Charles Gide, Principes d'économie sociale. 1898. 39. és 206. l. — Essai d'une philosophie de solidarité, par L. Bourgeois en collaboration avec MM. A. Croiset, Darly, Rauh, Buisson, Ch. Gide, Xavier Léon, La Fontaine et Boutroux. Paris 1902. — Ch. Brunot, La Solidarité comme principe des lois. 1903.

ban tartott *Congrès de l'éducation sociale* alkalmával: *La solidarité et la liberté* című referatумát előadta és a solidaritásból származó adósságról beszélt, joggal kérdezte egy közbeszóló: És ki fogja az embereket ez adósság törlesztésére szorítani? Bourgeois csak azt tudta reá felelni: »Ez a socialis törvényhozás feladata.«¹⁾ Ebből látjuk, hogy Bourgeois ellenese annak a *laissez faire* elvének, mely socialis téren az állami intervenciótól irtózik; Bourgeois Izoulet-re hivatkozva, a társadalmi harmonia és egyensúly megalkotására és fenntartására nem a javak, hanem az emberek socialisatióját tartja szükségesnek; ²⁾ a mit azonban, s ezt Bourgeois nem hangsúlyozza, csak ethikai nevelés által lehet elérni.

Palante ugyan azt véli, hogy a solidarismus iskolája túlságosan az érzelmi világra építi fel tételeit s a testvériség eszméjéből kiindulva sürgeti a teremő associatiót, pedig Proudhon szerint, nem a testvériség eszméjéből származik az associatio, hanem ellenkezőleg az associatio szükségessége váltja ki a testvériség eszméjét.³⁾ Ez azonban csak annyit mond, hogy a gazdasági, socialis és culturalis fejlődés egyaránt nem tud meglenni az associatio energiaforrása nélkül s hogy mindnyájunk érdeke azt kívánja, hogy lehetőleg minél többen egyesülni tudjunk. Ha a testvériség eszméje csakugyan az associatio szükségletéből származott volna, akkor is áll az, hogy e magasztos eszme az associatio továbbfejlődését elősegíti s hogy annak elmosódása a gazdasági és socialis fejlődésnek hanyatlását hozza magával.

Ne féltse senki sem a solidaritas és testvériség érzelmeitől az egyéniség szabadságát és sérthetetlenségét. Az egyén, ki a mai socialis viszonylatok mellett és a munkamegosztás előrehaladásával mind egyoldalúbbá válik, ép azért is mindinkább reászorul a solidaritas kölesönös kötelékeire. Minél individualisabb lesz az egyén, annál solidarisabbnak kell lennie a társadalomnak.

¹⁾ Bourgeois id. mű 109. l.

²⁾ V. ö. még Small, *General Sociology*. 363. l.: »We may use the terms »socialization« and »civilization« interchangeably. Each is a phase of the other, we have just seen how struggle — i. e. the specialization of interests unwittingly pays tribute, and becomes vassal to socialization.«

³⁾ Palante, *Combat pour l'individu*, 219. l.

Hiába, az ember minden individualismusa mellett nem áll és nem állhat pusztán egoismusból, az emberi vágyak, gyönyörök és örömök teljességéhez tartozik a sociabilitas ösztönének a kielégítése s azért még azok is, kik különben a realista hedonismus és a materialistikus világnézet hívei, kénytelenek elismerni, hogy az altruista cselekedetek, még ha azok — miként Jászi Oszkár mondja — a kivételes dolgok közé tartoznának is, nagy társadalmi erőt jelentenek: a társadalom martyr-termelő erejét, s hogy az altruista érzések az erkölcsi genieknél néha csaknem oly elevenek, mint a normalis embernél az egoisták.¹⁾ Szóval az önfeláldozó altruismus a társadalmi fejlődés szempontjából nem lehet quantité négligeable, — ellenkezőleg, minden jelentősebb lépés a társadalmi élet fejlődésében, minden nagyobb vívmány a tudomány terén, a politikai jogok, polgári szabadság, nemzeti önállóság, erkölcsi tisztulás körében egy-egy solidarista érzetből fakadó altruista hőstetthez fűződik, s igen sokszor a hőstettek egész sorozata által válik csak az emberiség közös kincsévé. S ha talán az erkölcsi genieek ép oly ritkák, mint az észbeliek, azért vannak még erkölcsi tehetségek, és vannak az altruismusnak számtalan névtelen hősei.

S ha vannak, a kik azt hiszik, hogy az altruismussal kapcsolatos solidaritas biológiai lehetetlenség, úgy azok elfelejtik azt, hogy magában a biológiában is milyen nagy szerepe van az associatio elvének, hogy tulajdonképen ez az elv az, a mely a monerák és protozoák egyszerű sejtösszetételeiből átvezet a szerves világ bámulatosan complicált alkotásaihoz.

Ezzel szemben áll az úgynevezett társadalmi darwinismus, mely különben, miként Novicow szellemes munkájában kimutatta, a Darwin-féle fajkiválasztási elméletnek nagyon egyoldalú alkalmazása s a mely annak egyik momentumát, a létért való küzdelmet tette meg úgyszólván a társadalmi fejlődés egyedüli, vagy túlnyomóan fontos tényezőjének.²⁾ A valóságban ez se nem socialis, se nem darwinismus, mert midőn a solidaritas nagy socialis fontosságát nem tudja méltányolni,

¹⁾ Jászi Oszkár, Művészet és erkölcs. Budapest 1904. 36. l.

²⁾ Novicow, *La Critique du Darwinisme social*. Paris 1910. V. ö. *Problèmes sociaux contemporains*. Paris 1897. Sixième leçon. Achille Loria, *Le Darwinisme social*. 113—135. l.

ezáltal tulajdonképpen antisocialissá válik és lesiklik a positiv tudományosság talajáról. Ezzel az egyoldalú felfogással szemben Kropotkin a kölcsönös segítségről megírt könyvében az associatio nagy biológiai és socialis jelentőségét mutatja ki s azt mint a fejlődés egyik igazi tényezőjét állítja oda.¹⁾ Hisz maga Le Dantec, az általános küzdelem *Tyrtaeusa* is kénytelen elismerni, hogy az ipar és kereskedelem haladása, a tudomány terjedése mind solidarisabbá teszi az embereket.²⁾ A processus azonban talán inkább az ellenkező, vagy legalább is kölcsönös, párhuzamos, t. i. a solidaritás nem annyira eredménye a gazdasági és szociális haladásnak, hanem annak fejlesztője és létföltétele. A létért való küzdelem, a megélhetés módozataiért való küzdelem — s ebben az embernél legelől áll, mint legnemesebb, legméltóbb, legdicsőbb és legáldásosabb a milieu ellen, a természet erőinek meghódítása érdekében folytatott küzdelem — mindinkább szükségessé teszi az associatio kiterjesztését és belső fejlesztését. Azok a családok, törzsek, melyekben nincs meg az a solidaritási érzés, mely a szorosan egoista individualis érdekek fölé tud emelkedni, elvesznek, a létért való küzdelemben a solidarisabb természetű törzsek s népek foglalják el a helyüket. De természetesen, a törzsszel együtt az individuum is veszendőbe megy, vagy más ethnikai egységbe olvad bele. A solidaritást tehát egyszersmind egyéni érdek is követeli, és pedig követeli progressiv arányban, mind kiterjedését, mind intensitását tekintve, a művelődés haladása. A családok solidaritása fölé helyezkedik a törzseké, a törzseké fölé a nemzeteké, az osztályoké fölé az államoké s ezek fölé nemzetek és államok szövetségeé.

A solidaritas tehát az egyéni létnek, a szellemi és culturalis fejlődésnek egyik alapföltétele, — és ha a biologia a solidaritas elvét nem ismerné, vagy pláne meghazudtolná, abból csak az következne, hogy az emberi egyén és a társadalom életében a biológiai törvények fölött álló transcendentalisabb törvények is érvényesülnek.³⁾

¹⁾ Kropotkin, *Mutual Aid, a Factor of Evolution*. 1904.

²⁾ *L'égoïsme*. 229. l.

³⁾ V. ö. M. James Mark Baldwin, *La Base psychologique de la solidarité sociale*, (*La Solidarité sociale*. 1911. 217. k. l.) 227. l. »Il y a une

Ha az ember tudna is elszigetelten vegetatív életet folytatni, mindazt, a mi benne igazán emberi, a mi a haladás ideálja, a mi a bête humaine fölé emeli, a mi értelmi és érzelmi világának kialakulásához tartozik, a mi benne és cselekvéseiben szép és jó, a solidaritásból származó associációnak a velejárója.¹⁾

»Mi volna a művészet — kérdi George Sand — ama szívek és elmék nélkül, melyekbe átültetik? Nap, mely nem adhatna világosságot, nem adhatna életet.«²⁾ De ugyanezt a kérdést tehetnők fel s ugyanezt a választ kellene adnunk a tudományra, a társadalmi s polgári élet erényeire, a technika vívmányaira, a fölfedezésekre vonatkozólag. Az izolált ember hasanló volna a világűrben bolygó milliónyi asteroidákhoz, melyek — mint egy elpusztult világ töredékei — sötétségben, élettelenül keringenek a világűrben, míg egyik-másik légkörünkbe nem téved, a hol a surlódás által felgyújtva, pillanatnyi világítás után tehetetlenül a földre esik.

Ezért nem lehet a társadalmat atomizálni, felbontani, miként ezt az absolut individualismus elméletben megteszi és a gyakorlatban meg akarná tenni. A társadalmat az egyén menti meg, mert hogy legyen compact, solidaris társadalom, azt az egyén érdeke kívánja. Valamint a közegészség védi az egyén egészségét, úgy védi és biztosítja az erős közérzület, a solidaritás tudata és gyakorlása az egyén jólétét, haladását, tökéletesedését, művelődését és egyéni kialakulását.

Csak kicsinyeskedő lelkek azok, a kiknek a társadalmi

---

solidarité psychologique, différente dans son origine et dans sa nature de la solidarité biologique résultant de l'instinct.« V. ö. Xénopol, i. m. 246. l. »Le progrès de l'humanité tend précisément à amoindrir la concurrence entre les individus humains, et à remplacer la lutte pour l'existence entre les hommes, par leur domination sur la nature.«

¹⁾ V. ö. Ratzenhofer, Soziologie. Leipzig 1907. 162. l. Die positive Wissenschaft wird sich daher von aller voreiligen Dialektik freihalten müssen. »Weg mit den Imponderabilien,« schrie die liberale Wissenschaft, »wir halten uns nur an das Greifbare.« Dieser Materialismus war schuld dass der Individualismus zu krassem Individualismus ausartete, der sich weder um Freiheit kümmert, noch um soziale Bedürfnisse, sondern nur um Genuss.«

²⁾ L. Fr. Walter, Sozialismus u. moderne Kunst. 88., 89. l. Jászi O. i. m. 361. l.

kötelékek elviselhetetlen nyűg gyanánt tűnnek fel s a kik, mint Benjamin Constant s Palante a társadalom zsarnoki mindenhatósága fölött panaszkodnak, a mely ellen az egyénnek revoláló szelleme hiába törekszik sikereket elérni.¹⁾ Ez a socialis pessimismus sem az egyénnek, sem a társadalomnak fejlődését s haladását nem mozdíthatja elő, hanem legföllebb kedvetlenséggel bénítja az egyéni tevékenységet és a solidaritas érzetét lerontván, gyengíti a társadalmat s vele az egyént. Hogy van küzdelem az egyén és a társadalom, az egyéni érdek és a közérdek között, azt nem tagadjuk, de ép ez a harcz neveli a legnemesebb hősöket és váltja ki a legheroikusabb cselekedeteket. S az lesz a legnagyobb egyéniség, a ki a legsolidarisabb tud lenni.²⁾

De vajjon a solidarismus nem rendeli alá úgy az egyént, hogy gazdasági, ethikai, intellectualis, politikai stb. téren elveszti az önálló kezdeményezésre való ösztönzést, miként e fölött Palante töprenkedik,³⁾ már pedig enélkül nincs az a vállalkozó szellem, mely a gazdasági fellendülésnek és a technikai találmányoknak oly nélkülözhetetlen rúgója, nincsenek új eszméirányok és gondolatok, nem léteznek reformok. Mintha bizony mindezek nem nyerhetnének még erősebb impulsust a solidarista gondolat által! Nagyon téves felfogás az, mely azt tartja, hogy a solidarismus a meglevőnek merev conserválásában merül ki. A megváltozott gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás, a jogi intézmények fejlesztése, a technika haladása,

¹⁾ B. Constant, Adolphe. 202. l. — L. Palante, La Sensibilité individualiste. 98. l. »L'individualisme est un esprit de révolte antisociale. C'est chez l'individu le sentiment d'une compression plus ou moins douloureuse résultant de la vie en société; c'est en même temps une volonté de s'insurger contre le déterminisme social ambiant et d'en dégager sa personnalité.«

²⁾ V. ö. Finot, Bonheur et Progrès. I. 150. l. »Vivre sa vie, c'est vivre la meilleure vie de sa patrie et de l'humanité elle-même. La vie bonne et belle devrait être sociale tout en étant individuelle. On ne vit pour soi qu'en vivant pour les autres. La querelle entre les égoïstes et les altruistes outranciers est d'essence byzantine. Elle se poursuit d'une façon livresque en oubliant la vie réelle et ses exigences. Les uns et les autres ont tort et raison à la fois.«

³⁾ Combat pour l'individu. 221. l. s. kk.

szóval a fejlődés minden momentuma nemcsak az egyént egymagában érintik, hanem az ő viszonylataiban ahhoz a társadalomhoz, melynek tagja. Hogy valamely érzetben vagy működésben mi az egyéni és mi a társadalmi, azt a legtöbb esetben egymástól elválasztani alig lehet, s azért egyformán hibáznak azok, a kik az emberi vagy társadalmi élet bármely jelenségét csak egyéni vagy csak socialis szempontból fogják fel; olyanok ezek, mint a kik két dimenziós vagy négy dimenziós lényekről beszélnek.

Az ember minden gondolatában, cselekedetében, activ és passiv működésében az individualis és socialis vonatkozások összefolynak, s ha ezek egymással rendszerint szögben találkoznak, az összeütközés után iparkodnak egyensúlyba jutni. S minél jobban tudja valaki e két törekvést harmonikus egyensúlyba hozni, annál nagyobb az ő egyénisége és annál nagyobb az ő socialis energiája. Azért állítja oda legfőbb kötelességül a lelki harmoniára törekvő Goethe az én és a társadalom közti összhangzatot e szavakban: »Es ist des Menschen Pflicht die Absicht der Gottheit dadurch zu erfüllen, dass wir, indem wir von einer Seite uns zu verselbstigen genötigt sind, von der andern in regelmässigen Pulsen uns zu entselbstigen nicht versäumen.«¹⁾

Egyént és társadalmat tehát egymástól elválasztani nem lehet, egymással ellentétbe hozni nem szabad. Ha igazat adunk is Eugène Fournière-nek, hogy az emberi egyént, ha izoláltan nem is létezik, de legalább el tudjuk képzelni mint izoláltan létezőt, míg a társadalmat egyének nélkül még elképzelni sem tudjuk,²⁾ mégis hozzá kell tennünk azt, hogy az az izoláltan képzelt egyén még a képzeletben is borzasztóan nyomorúságos és szánalomraméltó lény volna. Mert az ember boldogságát, vagyis az ő egyéni vágyainak kielégítését csakis a társadalmi symbiosis tudja biztosítani, vagyis az ember boldogságának, előnyös egyéni kialakulásának, lelki fejlődésének egyik alapföltétele az, hogy rendes, harmonikus, az igazságosság ideáljához közeledő társadalmi milieuban találja magát. A boldogság — úgymond Finot — ép úgy mint a könnyű és a nevetés com-

¹⁾ Dichtung u. Wahrheit. VIII. B. Befejezés.

²⁾ Essai sur l'individualisme. 13. l.

municativ természetű,¹⁾ s azért még a legönzőbb természetű egyéniség sem érezheti magát boldognak oly társadalomban, a hol az egész környezet csak nyomorúságból, elégedetlenségből, igazságtalanságból áll, a hol az ember szeme a derült arcz nyugodt mosolyán nem tud megpihenni.

Az egyénnek ennél fogva nem lehet közönyös, hogy milyen az a socialis milieu, a mely őt környékezi, az egyéni képesség energiája nagyon is függ attól, hogy az associatio eszméje mily módon és fokban hatja át környezetét és mekkora környezetét.

De ép ez hozza magával azt, hogy az egyéniség a socialis haladás és fejlődés tényezőjeként szerepeljen. Az ő hivatása a társadalmi életben nem a *laissez faire*, hanem mint Guizot mondja, a *faire marcher*.

Ha e tekintetben talán naiv tévedésnek mondhatjuk azt a socialis optimismust, mely minden hiba- és foltnélküli társadalmat tart elérhetőnek, mindenesetre nagyobb — mert esetleg végzetes hiba az a pessimismus, mely minden társadalmi bajt javíthatatlannak tart. Emellett a múlt és jelen bajaihoz még a jövő bajai is csatlakoznának s nemcsak haladásról nem beszélhetnénk, hanem hanyatlásnak kellene bekövetkeznie. S ezzel az emberi gondolat nem tud megbarátkozni — ez vigasztalóbb a Nirvánánál.

---

¹⁾ Bonheur et progrès. II. k. 18. l.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Akarat szabadsága 53, 54.

Alkalom 43, 49.

Állami beavatkozás 66.

Altruizmus 67.

Amerikai nevelés 21.

Analógia a nyelvben 24.

Angolország kiváló férfiai 48.

Angyal P. 9. j.

Associatio 66, 68.

Átöröklés 13.

Bagehot 46.

Baldwin J. M. 68. j.

Baroque 5.

Béranger 49.

Bergson 53.

Berzeviczy A. 38. j.

Binet A. 25. j.

Bourgeois L. 63—66.

Buckle T. 11.

Chamberlain H. St. 12.

Charakter 53, 57.

Comte A. 31, 44, 63.

Constant B. 70.

Dante 5.

Darwinizmus 67.

De Bonald 63.

De Candolle 52.

Determinizmus 54.

Draghicesco 20.

Dumas Al. 49.

Durkheim 6, 20, 31, 45.

Dinamikus sűrűség 46.

Egoizmus 62.

Egyéniség 15, 33, 41, 53, 56, 57, 71.

Egyenlőség 52.

Ellenkezés 26.

Endrei G. 23.

Eucken 4. j.

Faji karakter 15.

Finot 26. j. 70. j.

Firenze 42.

Fite W. 61.

Flaubert 56.

Forradalom, francia 5.

Fouillée 57.

Fournière E. 3, 71.

Francia írók 16, 45.

Függés, kölcsönös 64.

Gabelentz, G. v. 22.

Galton 13.

Genie 33, 43, 45, 48.

Giddings 44.

Giesswein S. 32.

Gobineau 12.

Goethe 38, 43, 62, 71.

Gotika 5, 38.

Graphologia 25.

Gyermeknyelv 21.

Hagyomány 30.
 Hippokrates 10. 57.
 Horatius Fl. 20.
 Hornyánszky Gy. 10. j.
 Hypnosis 26, 28.
 Ibn Kaldun 10.
 Idées-forces 18.
 Indiánok 51.
 Individualismus 3—5, 61, 67, 69.
 Irás 24.

Jacoby 44.
 Japán 50.
 Jászi O. 67.
 Jellemképzés 20.

Kaldun (Ibn) 10.
 Kant 54.
 Kapitalisztikus irány 4.
 Kereszténység 4.
 Kiválóság jelei 50.
 Korszellem 27.
 Környezet 55.
 Körülmények hatása 52.
 Köszörmű (értelmi) 44.
 Közvélemény 27.
 Kropotkin 68.

Lamennais 63.
 Laplaigne 62, 63.
 Lapouge, V. de 9, 48.
 La Rochefoucauld 49.
 Lecquier J. 54.
 Le Dantec F. 7, 62.
 Lombroso C. 46.

Macchiavelli 5, 61.
 Maeterlinck 7.
 Materialismus történelmi 32.
 Mill J. St. 53.
 Mongeolle 11.
 Monadokratia 59.
 Munkamegosztás 58.
 Munkásosztály 49.
 Művelődés hatása 52.

Napoleon I. 7.
 Nemesség 49.
 Néger typus 51.
 Nevelés 14, 20, 49.
 Németország kiváló férfiai 48.
 Niceforo 48. j.
 Nietzsche 7, 39.
 Nolonté 55.
 Noergia 55.
 Novicow 67.
 Nyelv elsajátítása 21.

Odin 15, 47.
 Olaszország 35.
 Olaszország kiváló férfiai 47.
 Ostwald W. 50.

Pascal 53.
 Palante 6, 52, 62, 70.
 Palaestina 12.
 Példabeszédek K. 20, 44.
 Plato 60.
 Polgári osztály 49.
 Prat 54.
 Preyer 22, 24.
 Proudhon 66.
 Psychologia 30.

Quetelet 6.

Ratzenhofer 57, 69. j.
 Renaissance 5, 35.
 Renan 12.
 Ribot Th. 13, 56, 58.
 Richard G. 54. j.
 Rignano 13. j.
 Rokoko 5.
 Róma 4.

Sand George 69.
 Savonarola 33.
 Schallmayer W. 14.
 Schopenhauer 54.
 Secrétan 63.
 Shakespeare 39.

Small 66. j.
 Socialismus 6, 71.
 Socializálás 59, 66.
 Sociokratia 54, 60.
 Solidaritás 62, 64, 68.
 Sombart W. 4, 5.
 Spanyolország kiváló férfiai 47.
 Sparta 4.
 Spencer H. 3, 8, 20.
 Squillace 30. j.
 Stirner 61.
 Stoll O. 28.
 Stylus 32.
 Suggestio 26, 28.
 Surlódás, szellemi 46.
 Szent Tamás Aqu. 5.
 Szóképzés 24.

Taine H. 11, 32.
 Tarde G. 21, 26.

Társadalom 61, 69.
 Temperamentum 57.

Uebermensch 59.
 Utánzás 21, 31.

Városok socialis milieuje 44, 47.
 Változás (Variatio) 31, 37.
 Vergilius 20.
 Vierkandt A. 56.
 Vinci, L. da 5, 58.

Ward L. F. 15, 17, 45, 47.
 Wallace A. R. 13.
 Washington (város) 42.
 Weismann 13.
 Wundt 57.

Xénopol A. D. 17. j.

Zsilinszky M. 12. j.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
BEVEZETÉS	3
Individualis és socialis irányzat 3. — Individualis felfogás a történelemben. Napoleon I. 7.	
I. FEJEZET.	
A földrajzi milieu és a faji karakter	10
A földrajzi milieu mint tényező 10. — Taine H. 11. — A faji karakter átöröklése 12. — Odin demographikus összeállításai 15.	
II. FEJEZET.	
A pszichikai tényezők	19
A nevelés 19. — A nyelv elsajátítása a gyermeknél 21. — A graphológia 24. — Utánzás 25. — Korszellem 27. — Stylusok kialakulása 32.	
III. FEJEZET.	
A socialis milieu befolyása	42
Az alkalom fejlesztő hatása 42. — A népesség concentrációja 44. — Odin tabelláinak tanulságai 47.	
IV. FEJEZET.	
Miben áll az egyéniség?	51
Faji típusok 51. — Az egyéniség öntudatossága és szabad akarat 53. — Egyéni temperamentum 58.	
V. FEJEZET.	
Az egyén beilleszkedése a társadalomba	60
Egyén és társadalom viszonyossága 60. — Individualismus és egoismus 62. — Solidarismus 63. — A társadalom az egyénért és az egyén a társadalomért 69. — Az izolált egyén és atomizált társadalom lehetetlensége 71.	

